

1969 NOV 11

TF 848
P 50335

Feljes

XIX. ÉVFOLYAM

1. SZÁM.

Magy 2-3 m.

THEOLOGICAI SZEMLE

ALAPÍTOTTA: D. CSIKESZ SÁNDOR

TARTALOM:

AZ IGE: A. N. Somerville: A laodiceai egyház. ↔ TANULMÁNYOK: Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. ↔ Révész Imre: Jelenlegi énekeskönyvünk dicséret- és egyéb énekanyagának theologiai átvizsgálása. ↔ IRODALMI SZEMLE ↔ FOLYÓIRATSZEMLE ↔ TUDOMÁNYOS ÉLET

A COETUS THEOLOGORUM
REFORMÁTUS THEOLOGUSOK MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK
FOLYÓIRATA

DEBRECEN, 1943.

Handwritten signature

THEOLOGIAI SZEMLE

Református tudományos theologiai folyóirat. Kiadja a Coetus Theologorum — Református Theologusok Munkaközössége.

Megjelenik negyedévenként.

Főszerkesztő: Dr. VASADY BÉLA Felelős szerkesztő: Dr. CZEGLÉDY SÁNDOR

Társszerkesztő: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ.

Főmunkatársak: *Dr. Budai Gergely, Dávid Gyula, Dr. Farkas Pál, D. Dr. Illyés Endre, Dr. Inre Lajos, Dr. Incze Gábor, D. Dr. Kovács J. István, Dr. Makkai Sándor, Dr. Márkus Jenő, Dr. Mátyás Ernő, Dr. Nagy Sándor Béla, D. Dr. Révész Imre, Szenes László, Dr. Tavasz Sándor, Dr. Tóth Endre, Dr. Török István, Dr. Újszászy Kálmán.*

A szerkesztőség csak előre megbeszélt cikkeket közöl.

A kiadóhivatal vezetője: *Dr. Farkas Ignác* kollégiumi vallástanár.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Debrecen, Központi Egyetem.

Postatakarékpénztári csekkszámja száma: 53,735. — Theologiai Szemle Fenntartási Alap, Debrecen.

Előfizetési díjak: theologiai hallgatóknak, ha Coetus-tagok: 3.— P, ha nem tagok: 4.— P. Segédlelkészeknek 5.—, ill. 6.— P. Lelkészeknek 8.—, ill. 10.— P. Jogi személyeknek 10.—, ill. 12.— P. Egyes szám ára 3.— P.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

Földváry Antal: Augustinusnak az Isten városáról írt XXII könyve. <i>Szabó Gábor</i>	53
Berki Feriz: A magyarországi keleti egyház szervezésének kérdése. <i>Pákozdy László Márton</i>	55
Joó Sándor: A húsvét homiletikuma. <i>Kozma Tibor</i>	57
Procès-verbaux du Premier Congrès de Théologie Orthodoxe. <i>Pákozdy László Márton</i>	58
Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom. <i>Szabó Gábor</i>	60
SemEUR Vaudois. Journal de l'Église nationale. 1942. <i>Lukács László</i>	62

A

THEOLOGIAI SZEMLE

XIX. (1943. ÉVI) ÉVFOLYAMÁNAK

TARTALOMJEGYZÉKE

AZ IGE :

	Oldal
<i>A. N. Somerville</i> : A laodiceai egyház	1—9
<i>Dr. Czeglédy Sándor</i> : Az életadó Lélek	65—71
<i>Dr. Czeglédy Sándor</i> : Az első hat pecsét felnyitása	129—134
<i>Dr. Czeglédy Sándor</i> : Az építő ismeret	193—195

TANULMÁNYOK :

<i>Dr. Czeglédy Sándor</i> : Az Ószövetség és igehirdetésünk	163—176
<i>Dr. Czeglédy Sándor</i> : A prédikáció időszerűsége	206—218
<i>Dr. Horkay László</i> : Szegedy Gergely 1569. évi debreceni énekes- könyve	108—123
Nyilatkozat	183—184
<i>Dr. Ötvös János</i> : A Korán krisztológiája	219—226
<i>D. Dr. Révész Imre</i> : Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből	10—15
<i>D. Dr. Révész Imre</i> : Jelenlegi énekeskönyvünk dicséret- és egyéb énekanyagának theologiai átvizsgálása	46—52 és 94—107, 135—150
<i>Szenes László</i> : Énekeskönyvünk megújításának néhány kérdése	177—182
<i>Dr. Török István</i> : Korunk theologiai kérdései	151—162
<i>Dr. Török István</i> : Az egyházkritika	196—205
<i>Dr. Victor János</i> : A „háromszög” belső rendje	72—93

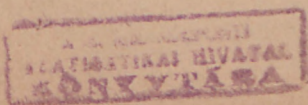
IRODALMI SZEMLE :

<i>Dr. Ravasz László</i> : Korbán. (Dr. Czeglédy Sándor)	227
<i>Dr. Imre Lajos</i> : Katechitika. (Szele Miklós)	232
<i>Dr. Danesházy Sándor</i> : Az egyház harca. (Kiss Ferenc)	241

ISMERTETETT KÖNYVEK :

a) Hazaiak :

<i>Földváry Antal</i> : Augustinusnak az Isten városáról írt XXII. könyve (Szabó Gábor)	53
<i>Berki Feriz</i> : A magyarországi keleti egyház szervezésének kérdése. (Pákozdy László Márton)	55
<i>Joó Sándor</i> : A hűsvét homiletikuma (Kozma Tibor)	57
<i>Földváry Antal</i> : A magyar református egyház és a török uralom. (Szabó Gábor)	60

	Oldal
<i>Csikesz Tibor</i> : A serdülőkor lélektana különös tekintettel válasos életére. (Dr. Kiss Tihamér László)	124
<i>Trombitás Dezső</i> : A Szentlélek jele alatt. (Farkas Pál)	127
<i>Tunyogi Csapó András</i> : Izráel bölcseségirodalma. (M. L.)	128
<i>Bodonhelyi József</i> : Az angol puritanizmus lelki élete. (Szabó Gábor)	184
<i>Czakó Jenő</i> : A janzenizmus. (Szabó Gábor)	185
<i>Kozma Tibor</i> : Az Imago Dei problémája. (Joó Sándor)	186
<i>Benke Imre</i> : Abaúji lelkipásztorok. (Szabó Gábor)	187
<i>Kovács István</i> : A szentmártonkátai református egyház története. (Szabó Gábor)	188
<i>Vitéz Hárs László</i> : A bűnhalmazat eljárásjogi vonatkozásai. (Dr. K. I.)	188
<i>Túry Sándor Kornél</i> : Vallás, erkölcs és vagyjonjog. (Dr. K. I.)	188
<i>Buza László</i> : A deliktum fogalma a nemzetközi jogban. (k. i.)	189
Értekezések az 1942. évről. A debreceni református Kollégium tanárképzőintézetének dolgozatai. (Szabó Gábor)	189
<i>Juhász István</i> : A középkori nyugati misszió és a románság. (Szabó Gábor)	245
<i>Pálfi Miklós</i> : Jelentés a hallei egyetemi magyar és délkelet-európai egyházi kutatóállomás működésének második szakaszáról. 1940 április 1—1941 szeptember 30. (Szabó Gábor)	246
<i>Dr. Mikó Imre</i> : A kormányzóhelyettesi intézmény. (k. i.)	246
<i>Bónis György</i> : Magyar jog — Székely jog. (k. i.)	246
<i>Horváth Barna</i> : A közvélemény vizsgálata. (Dr. Kovács István)	247
<i>Horváth Barna</i> : A Génusz pere. Sokrates—Johanna. (Dr. Kovács István)	247
<i>Bucsay Mihály</i> : A kantianizmus válsága. (Farkas Ignác)	247
<i>Lőrincz Géza</i> : Örökkévaló irgalom. (Szabó Gábor)	248
<i>Visy József</i> : Görög embereszmény és paideia. (Farkas Ignác)	249
<i>Péter János</i> : „Az Úr pedig...” (Farkas Ignác)	249
A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Belmissziói munkaprogramja az 1943—44. évre. (Farkas Ignác)	250

b) *Külföldiek*:

Procès-verbaux du Premier Congrès de Théologie Orthodoxe. (Pákozdy László Márton)	58
<i>Leese, Kurt</i> : Der Protestantismus im Wandel der neueren Zeit. (Pákozdy László Márton)	125
<i>Buchwald, Reinhard</i> : Luther im Gespräch. (Dr. Pákozdy L.)	244

c) *Folyóiratok*:

Semur Vaudois. Journal de l'église nationale. 1942. (Lukács László)	62
Református theologia. (sz.)	190, 250
Protestantische Rundschau. (Lukács László)	190
Südstforschungen. 1942. október és december (Szabó Gábor)	243
Revue Internationale de la Croix—Rouge. (Lukács László)	250

TUDOMÁNYOS ÉLET: 63., 128., 191. és 251. oldal.

Az Ige

Mr. 3282 Liagy

Kf. Debrecen város 3

A laodiceai egyház

Ján. jel. 3 : 14—22. : „A laodiceabeli gyülekezet anygá-lának is ird meg : ezt mondja az Ámen, a hű és igaz bizony-ság, az Isten teremtésének kezdete : tudom a te dolgodat, hogy te sem hideg nem vagy, sem hæv ; vajha hideg volnál, vagy hæv. Így mivel lágymeleg vagy, sem hideg, sem hæv, kivetlek téged az én számból. Mivel ezt monod : gazdag vagyok és meggazdagodtam és semmire nincs szükségem ; és nem tudod, hogy te vagy a nyomorult és a nyavalyás és szegény és vak és mezítelen : azt tanácsolom néked, hogy végy tölem tűzben megpróbált aranyat, hogy gazdaggá légy ; és fehér ruhákat, hogy öltözeted legyen, és ne láttas-sék ki a te mezítelenségednek rútsága ; és szemgyógyító irral kend meg a te szemeidet, hogy láss. Akiket én szeretek, megfeddem és megfenyítem : légy buzgóságos azért és térj meg. Ímé az ajtó előtt állok és zörgetek ; ha valaki meg-hallja az én szómat és megnyitja az ajtót, bemegyek ahhoz és vele vacsorálok, és ő én velem. Aki győz, megadom annak, hogy az én királyiszékembe üljön velem, amint én is győz-tem és ültem az én Atyámmal az ő királyiszékében. Akinek van füle, hallja, mit mond a Lélek a gyülekezeteknek“.

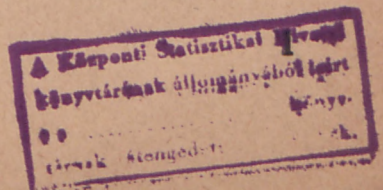
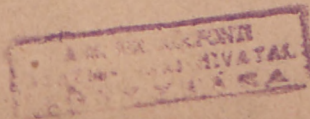
Az Újtestamentum ihletett iratai között a hét ázsiai gyülekezethez intézett levelek az utolsók. Az Úr Jézusnak már mintegy hatvanhárom éve a dicsőség honában volt lakozása, amikor Pátmosz szigetén megjelent Jánosnak és megbizta őt, hogy immár megaggott kezében vigye el ezeket az isteni üzeneteket a gyülekezetekhez.

Ezek az üzenetek abban különböznek az Újtestamentum többi leveleitől, hogy bennük az Úr Jézus nem közvetve, mint egyébként, nem Pál, Péter vagy János nevében szólítja meg a gyülekezeteket, hanem közvet-lenül, a saját nevében szól, mint aki az első és az utolsó és az élő, aki pedig halott vala és ímé él örökkön örökké. Azóta, hogy ezek a levelek megírat-tak, semmi sem történt, ami Krisztusnak egyháza iránt érzett indulatát megváltoztatta volna. Ezért most, amikor üzenetét olvassuk, úgy érez-hetjük, hogy Krisztus saját hangjára figyelünk és szemünkkel Őt magát látjuk, amint az egyik szívtől a másikhoz halad közöttünk.

A laodiceai egyházhoz intézett levél, amely a hét közül az utolsó, különösen két sajátosságával tűnik ki. Egyfelől azt látjuk benne, hogy a laodiceai egyház állapota visszatetszőbb és veszedelmesebb, mint a többi gyülekezet bármelyikéé, másfelől azonban azt is megfigyelhetjük, hogy az Úr Jézus a hét gyülekezet közül egyikhez sem fordul akkora gyengéd-séggel és olyan csodálatos ígérettel, mint éppen ehhez.

Ezt a meglepő ellentétet további vizsgálódásunk során még világo-sabban fogjuk látni.

Ne felejtjük el, hogy Krisztus a laodiceaiak egyházához beszél, tehát a biznyságtévó hívókhöz, aminthogy ez a mostani prédikáció is azoknak szól, akik magukat hívő keresztyéneknek vallják.

I.

Hallgassuk meg először is a *vádat* : „Tudom a te dolgaiddat, hogy te sem hideg nem vagy, sem hév ; vajha hideg volnál, vagy hév ! Így mivel lágymeleg vagy, sem hideg, sem hév, kivetlek téged az én számból. Mivel ezt mondd gazdag vagyok és meggazdagodtam és semmire nincs szükségem; és nem tudod, hogy te vagy a nyomorult és nyavalyás és szegény és vak és mezítelen“.

Feltűnhetik, hogy a hét gyülekezet közül a laodiceabeli volt az egyetlen, amelyben az Úr Jézus semmi dicséretreméltó dolgot nem látott. Még Sárdisban is voltak kevesen, akik nem fertőztették meg ruháikat, Laodicea ellenben olyan volt mint egy kietlen pusztaság, amelyen még csak egy üde fűcsomó sem vidítja fel a szemlélő tekintetét. Az Úrnak mégsem az a panasza, hogy ezek az emberek megtagadták volna a keresztyén hitet és visszatértek volna az oszlopok és kövek imádasához ; hogy a bűnbe és erkölcselenségbe süllyedtek volna vissza ; hogy a keresztyénység életadó igazságai közül bármelyiket is megtagadták volna ; vagy hogy a cégéres bűnösök fegyelmezésében meglankadtak volna. A sákramentumok elhanyagolásáról sincs szó, sőt azért sem feddi őket, hogy a testvéri egybegyülekezéseket elhagyták volna. Elismeri, hogy nem „hidegek“. Ami pedig magukat a laodiceaiakat illeti, amikor szemlélték egyházukat, az istentiszteleteken résztvevők számát, a gyülekezeti tagok jellemét, lelkipásztoraikat, hivatalos embereiket, a gyülekezeti szolgálatokat, az adakozást és egész egyházi berendezésük összhangzatosságát és arányosságát, csak csodálkozó elismeréssel telhettek meg egyházuk iránt. Mi hiányoznék még nekünk? Egyházunk helyzete tökéletesen kielégítő. El sem tudjuk gondolni, miféle javítást lehetne nekünk ajánlani. „Gazdagok vagyunk és meggazdagodtunk és semmire nincs szükségünk.“ És íme ezt az egyházat, amely saját tagjainak szemében úgy tűnt fel, mint a Megváltó koronájának legragyogóbb drágaköve, maga a Megváltó csak arra nyilvánítja méltónak, hogy kivettessék és eltapodtassék. Tény, hogy a külső vallásosság dolgában tökéletesek voltak, de ezen kívül más vallásosságuk nem is volt. De hogyan vélekedik Krisztus a pusztán külsőségekből álló valásról, arról a vallásról, amelyből hiányzik a belső, lelki élet? „Tudom a te dolgaiddat, hogy te sem hideg nem vagy, sem hév. *Vajha hideg volnál, vagy hév!*“ Miért használja Szabadítónk ezt az erős kifejezésmódot? Talán helyeselné a vallásban a hidegséget? Semmiképpen sem! Krisztus itt egyszerűen rá akar mutatni azoknak visszatetsző életére, veszedelmére és kárhözatos hatására, akiknek van ugyan valamilyen fajta kegyességük, de akikből hiányzik a kegyesség ereje ; akik vallást tesznek ugyan a hitükről, de közben szívüket mindvégig a világnak adják.

Senkit sem olyan nehéz a saját üdvössége iránti komoly érdeklődésre ébreszteni, mint az ilyen hamis hitvallókat. Jézus azt mondta, hogy a vámszedők és a parázna nők megelőzik a farizeusokat az Isten országában.

E mellett az ilyen emberek a legnagyobb mértékben veszedelmes hatással vannak másokra is. Amint a szőlők közé ültetett fügefá, miközben maga gyümölcsöt nem terem, annyira kiszívja a talaj termőerejét, hogy a közelében semmi sem nőhet, éppen úgy ezek a világiás gondolkozású hitvallók is átkos befolyást gyakorolnak mindazokra, akikkel csak érintkezésbe kerülnek. Az ilyen emberek, azt lehetne mondani, valósággal gyártják a hitetlenséget, és ebben való szomorú eredményességük első példái talán éppen a saját fiaik és leányaik, feleségeik és szolgálói lesznek. Az istenellenes és világiás étellel párosult hamis hitvallásnak minden bizonyonnyal ilyen lesz az eredménye.

Tudjuk azt is, hogy a legveszedelmesebb ellenfeleink azok, akik bizalmas szövetségesünk ruhájában törnek ránk. Ezek és a hazug barátok árulják el a várat, amint hogy Judás is csókkal árulta el Krisztust.

De vajjon nem Krisztus mondja-e azt is, hogy senkire sem vár olyan rettenetes kárhözát, mint a megszentelődés nélküli hitvallókra? Sodoma és Gomora dolga könnyebb lesz az ítélet napján, mint minden zsinagógájával együtt Kapernaumé, amely elvetette a hozzá jövő Krisztust.

De még itt sem állhatunk meg. A feltámadott Úr folytatja : „Így mivel lágymeleg vagy, sem hideg, sem hév, kivetlek téged az én számból“.

Az egész Újtestamentumban alig találhatunk ennél rettenetesebb értelmű szakaszra. Figyeljük meg, hogy az itt kifejezett érzelem nem a harag indulata. Valami, ami még a haragnál is irtózatosabb! Megvetés és útálat! „Kiköplek téged az én számból“. És mégis az emberek hajlandók megelégedni egy olyan vallással, amely Jézusból az undorodás érzését váltja ki!

Szinte megrendítő dolog megfigyelni, mennyire megcsalhatják magukat az emberek az Isten színe előtti lelki helyzetüket illetőleg. Ezek a laodiceaiak abban a tudatban voltak, hogy náluk minden jól van, holott Jézus szerint minden rosszul állt. Azt gondolták, hogy útjok az élethez vezető keskeny ösvényen kanyarog felfelé, Ő pedig szánakozással látta, hogy a kárhozatra vivő széles úton tódulnak lefelé. Azt képzelték, hogy az Úr megelégedett gyönyörűséggel szemléli őket, amikor Jézus az útálat-tól alig tudott rájuk nézni. Várták, hogy elnyerik tőle a dicsőség koronáját, miközben már útban volt Krisztus üzenete, hogy ha úgy maradnak, ahogy vannak, kiveti őket szájából.

Valaki betakarhatja, sőt elbástyázhatja magát másokkal szemben érzett lelki fölényének erős meggyőződésével, miközben tényleges állapota a legvisszatetszőbb lehet. Azt álmodhatja, hogy a paradicsom ajtajánál van, pedig talán a pokol kapujában fekszik. Tényleg egészen meglepő, mennyire hasonlíthat a hamis hitvalló vallása az igazi lelki élethez, még akkor is, amikor a lélek a valóságban halálos dermedtségben sinylődik. Feljegyezték, hogy 1775-ben egy grönlandi bálnavadász halálos veszedelembe jutott, mert a jég hajóját minden oldalról körülfogta. Egész éjjel nagy aggodalmak között virrasztott és reggelre kelve nagy meglepetéssel vette észre, hogy a tenger éjtszakai mozgása egy másik hajót sodort a közelbe. Nagy izgalomban szerette volna tudni, ki van a másik hajón, és ezért kérdézősködő zászlójelzéseket adott le. Felelet nem jött. Oldjátok le az egyik csónakot! — kiáltotta, majd néhány matrózával közelebb evezett a hajóhoz és újra jelzett. De egy embert sem láttak, sem a fedélzeten, sem a kormánynál, sem az árbocartó kötélnél. Közben a csónak a hajó oldala mellé siklott. Ahogy a kapitány az egyik hajóablakon benézett, egy embert pillantott meg, amint az egy könyvre hajolva az asztalnál ült. Rákiáltott, de az meg sem mozdult. A matrózok ekkor gyorsan felmásztak a hajóra, lerohantak a fedélzet alatti helyiségbe és ekkor megdöbbenve látták, hogy az az ember *nem élt*, halálra volt fagyva. A többi hajósokat is a fekvőhelyeiken vagy a kabin padlóján találták holtra fagyva. Amikor megvizsgálták a hajó naplóját, kiderült, hogy abban az utolsó bejegyzés 1762-ből való. Tehát ekkor már tizenhárom éve sodorták ide s tova a jeges tenger áramlatai a hajót rajta az életnek ezzel a borzasztó kicsúfolásával.

De hát nem ismertünk gyülekezeteket, ahol a kapitánytól, a lelkipásztortól lefelé mindenki és minden csak ennek a szerencsétlenül járt hajónak élettelen legénységére emlékeztetett minket? Ahol a gyülekezetnek csak e neve volt az, hogy él, a valóságban pedig minden vagy majdnem minden halva volt? Tartsunk őszinte és hűséges önvizsgálatot! A nevek, a formák, a hangos nyilatkozatok, a látszatok, a szertartások, a külső dolgok nem segítenek. Hadd kérdezzek meg téged, testvérem, tudatára ébredtél-e már vétkednek és veszedelmednek? Felfedezted-e, hogy véged van? Eljutottál-e az őszinte bűnbánatig? Kerested-e valaha az Úr Jézust igazán? Megtaláltad-e Őt? Tudod-e, mit jelent Őt megtalálni, vagy hogy mit jelent Őt meg nem találni? Megtértél-e Istenhez? Átadtad-e szívedet Krisztusnak? Tudod-e csak egyetlen jelét is felmutatni annak, hogy benned végbement már az a nagy átváltozás, amely nélkül Krisztus szerint nem láthatod meg az Isten országát? Szereted-e Krisztust? Drága-e neked Krisztus? Mi az életed fő célja? Isten dicsősége? Tényleg Istennek élsz és hitben, tisztaságban és szentségben jársz? Nagyon üdvös dolog, ha ezeket az egyszerű kérdéseket feltesszük magunknak. Gondold meg: Krisztus nem azért halt meg, hogy az emberek üres szavakkal mutassák meg vallásukat. Azért halt meg, hogy a halottak feltámadjanak, és mi az élő szállótké vesszői legyünk és testének tagjai. Azt akarja, hogy a szállótké éltető nedve eljusson a vesszők legvégébe is, és saját szívének vére a test legkisebb tagjaiba is beleáradjon. Vajjon nem az az egyik oka

a meg nem tért világ halálos álmának, hogy Krisztus hitvallói sem nem hidegek, sem nem melegék; és hogy azok, akik a föld savaiul rendeltettek, csak kevéssel jobbak, mint a megromlott só, amiből minden ízesítő és konzerváló erő eltávozott?

II.

Hallgassuk meg Krisztus tanácsát is: „Azt tanácslom néked, hogy végy tőlem tűzben megpróbált aranyat, hogy gazdaggá légy; és fehér ruhákat, hogy öltözeted legyen, és ne láttassék ki a te mezítelenségednek rútsága; és szemgyógyító írral kend meg a te szemeidet, hogy láss“.

Már rámutattam arra, hogy a Krisztus előbbi szavaiban megnyilatkozó indulat nem a harag, hanem ami még annál is rettenetesebb: az útálat. Most azonban azt látjuk, hogy az Úr Jézus erőt vesz undorodásán és úgy beszél ezekhez az emberekhez, mintha most szólítaná meg őket először, amikor isteni hangját így hallatja: „Azt tanácslom néked, hogy végy tőlem tűzben megpróbált aranyat, hogy gazdaggá légy“. Nem várja meg, míg a másik hat egyház könyörületet kér Tőle a tévelygő testvérgyülekezet számára. Arra sem vár, hogy a laodiceabeliek a bűnbánat zsákruhájába öltözzenek és így kérjék bocsánatát. Nem várja meg, hogy követeket küldjenek hozzá és kérjék látogatását, vagy hogy lágymeleg-ségüktől megszabaduljanak és életüket megjobbítsák. Minderre nem vár, hanem most, tehát amikor még visszataszító dicsekedésüket folytatják, Ő elmegy hozzájuk és a könyörületes gyengédség hangján szól: „Azt tanácsolom, hogy végy tőlem aranyat.“

Bizonyára tudjátok, hogy amikor Megváltónk velünk volt a földön, gyakran példázatokban beszélt, mint például akkor, amikor így tanított: „Hasonlatos a mennyeknek országa a kereskedőhöz, aki igazgyöngyöket keres; aki találván egy drágagyöngyre, elméne, és mindenét eladván, amije volt, megvév é azt“. Nekem úgy tűnik fel, hogy az Úr Jézus hosszú mennyei tartózkodása után ismét ezt a régi tanítási módszert alkalmazza és magát egy kereskedőhöz hasonlítja, aki most eljött Laodicea piacára vagy bazárjába, árusító csarnokot bérelt magának, kirakta maga elé drága portékáit, a finom aranyat, a fehér ruhát és a drága szemgyógyító irt, és most azt tanácsolja az embereknek, hogy vásároljanak. Anyyra szeretné ez a kereskedő eladni áruit, hogy egy kis időre elhagyja árusító helyét és odamegy valakihez, aki éppen méltóságáteljes léptekkel halad át a tömegben, ennek gyengéden a vállára teszi a kezét és halkán megszólítja: Barátom, beszélhetnék veled egy pillanatra? Jöjj csak erre, igen fontos mondanivalóm van: „Azt tanácslom, hogy végy tőlem aranyat“. Talán nem is csodálkoznánk, ha ennek a laodiceai embernek nem volna kedve aranyat venni. Először talán csodálkozva félrelépne és nem értené, hogy a vakmerő idegennek mi dolga lehetne vele. Azt is gondoljuk meg, hogy nem mindenki akar, és ha akarna is, nem mindenki tud aranyat venni. Honnan vegyem a pénzt az aranyra? Igazán nem volna meglepő, ha a mi laodiceai emberünk visszautasítaná az ajánlatot.

De íme nem kell félni attól, hogy nincs elég pénzünk az aranyra! Semmiesetre sem a szegénységünk akadályozza meg, hogy az arany birtokába jussunk. Kereskedőnk ugyanis nem pénzt vagy valami mást akar ár gyanánt. „Te nyomorult és nyavalyás és szegény vagy“... én pedig „azt tanácslom néked, hogy végy aranyat“. A helyzet az, hogy a kereskedő által megszólított laodiceai ember a csőd szélén áll, noha ő maga ezt nem tudja. Néhány nap mulva neve a fizetésektelenek lajstromában lesz kifüggesztve a tőzsdén és egész vagyona dobra kerül, hogy óriási adósságából valamit törleszteni lehessen. Ő maga tényleg azt hiszi, hogy gazdag, az anyagi fellendülés csúcspontjára jutott, vagyonos, mindennel ellátott ember, akinek semmire sincs szüksége; azt gondolja, hogy gályái hozzák gazdag rakományait a Földközi-tengeren Itáliából és Hispániából; hogy ügynökei szorgalmasan vásárolnak Egyiptomban, Korinthusban és a Perzsa-öböl partjain, és nemsokára újabb hatalmas pénzhalmokat söpörhet be kincstárába. De mi a valóság? Ez a szegény ember nem tudja, hogy tervei végleg kudarcot vallottak, gályái hajótörést szenvedtek, ügynökei becsutenül megkárosították őt, és a helyett, hogy az a módos polgár

volna, akinek gondolja magát, valójában még a koldusnál is nyomorultabb. Ezt az embert szólítja meg a kereskedő. A mi kereskedőnk ugyanis biztos forrásból értesült a laodiceai ember veszteségeiről és romlásáról és most valamilyen megmagyarázhatatlan nagylelkűséggel arra kéri a csődbejutott embert, hogy jöjjön hozzá és lássa el magát arannyal.

Krisztus az üdvösséget ingyen adja a szegény bűnösöknek. Az üdvösség a szegények, a nyomorultak, az elveszettek számára van. „Oh mindnyájan, kik szomjúhoztok, jertek e vizekre ; ti is, kiknek nincs pénzetek, jertek, vegyetek és egyetek, jertek és vegyetek pénz nélkül is ingyen bort és tejet“. Te megelégszel azzal, hogy lelki állapotod romlotttsága fölött szemedet behúnyva élj tovább, de most Jézus kér téged és Ő ajánlja jel neked az üdvösséget. Viszonzásul nem kér sem kész pénzt, sem ígéretet, sem bankót, sem árut. A nélkül, hogy várnál a jócselekedetekre, az érzelmekre, a jótékonykodásra, vagy éppen az imádságokra, Ő azt akarja, hogy jöjj hozzá és a kezében feléd nyújtott üdvösséget azonnal fogadd el Tőle.

De akkor miért mondja, hogy *végy* én tőlem, ha egyszer aranyáért árat nem kér? A „venni“ szónak igen kellemes csengése van. Ha egy ember vesz valamit, akkor a megvásárolt dolog az övé lesz. Szolgájának megparancsolhatja, hogy azt vigye haza a piacról, mert azt megvette, az a saját tulajdona lett. Az Úr Jézus is a biztos és elvitathatatlan birtoklás gondolatát akarja kifejezni a venni szó használatával. Talán emlékeztek arra, hogy Ábrahám sem volt hajlandó egyszerűen ajándékképpen elfogadni Khéth fiaitól a Makpelá barlangját családjának és magának temetkezési helyül, hanem ragaszkodott ahhoz, hogy ezüst siklusokkal fizessen érte. A földdarabot csak úgy biztosíthatta családjának, hogy azt szabályosan megvette. Jézus pedig éppen azt akarja hangsúlyozni, hogy az üdvösség áldása nem egyszerűen szabad préda, hanem hívei számára örökre biztosítva van. Az üdvösség áldásait ugyanis valósággal és a szó szoros értelmében megvette valaki, mégpedig felbecsülhetetlen áron. Magának az Isten Fiának életadó vére volt az ár. Ő vette meg számunkra az üdvösséget, amikor helyettünk meghalt a kereszten, és most azért jöhet hozzánk kezében az üdvösség áldásaival, és mi azért fogadjuk el azokat pénz és ár fizetése nélkül, mert Ő valósággal megvásárolta ezeket az áldásokat.

Krisztus áldásai tehát nem szabad prédaként jutnak hozzánk. Krisztus azokat nekünk jogos örökségül adja. Akit megvált, az el nem veszhet. Aki megigazítottatott, azt nem érheti kárhozat. Aki Istentől született, az nem lehet ismét az ördög gyermekévé. Az én juhaim „soha örökké el nem vesznek... és én örök életet adok nékik“.

Most azonban menjünk vissza a kereskedővel az árusítóhelyre és nézzük meg a portékáit.

Először is itt van az arany. Van-e drágább dolog, mint az arany, amikor a csődbement embert a romlástól, az adósok börtönétől kell megmenteni? És íme itt van az arany, hozzá még a legfínomabb érc, amelyben nincsen semmi salak vagy értéktelen anyag, mert tisztítóüzön ment át. Ezenfelül annyi arany van itt, hogy aki megkapja, „gazdag“ lesz.

Mit jelent az arany? Azt hiszem, nem siklik ki magyarázatunk, ha azt mondom, hogy ez az arany nem más, mint *maga az Úr Jézus Krisztus*, — Jézus, aki már átment a bűnt sújtó isteni átok tüzén.

De hát nem a kereskedőt kell vennünk Krisztusnak? Akkor pedig hogyan jelenthetné Őt az arany is? Pedig így van: Ő a kereskedő, aki adja az aranyat, és Ő az arany, amit a kereskedő kínál, éppen úgy, ahogyan János evangéliumának 6. részében mondja, hogy Ő az, aki adja nekünk a mennyei kenyeret, de ugyanakkor ezt is mondja: „Én vagyok az életnek kenyere“. Krisztus az arany! A laodiceaiaknak semmi más nem hiányzott, csak ez: az arany. Krisztuson kívül mindenök megvolt. Ha Krisztus a tiéd, mindened megvan. De mid van, ha nem a tiéd Krisztus? Semmi! Krisztus a mi életünk. Ha Krisztus nincs benned, olyan vagy, mint a kárhozottak. Ő tégy meg hát mindent, hogy egészen biztosan tiéd legyen az arany!

De íme a kereskedő leemel az állványról egy vég ruhaanyagot és

kezdi kigöngyölni. Láttál már életedben ilyen finom holmit? Vakítóan fehér szövet. Olyan, mint a liliomok öltözete; és ha közelről nézed, a helyett, hogy durvábbnak tűnnék fel, még sokkal finomabbnak és kidolgozottabbnak látszik a szövése. Csodálatos ez a szövet! Szinte hihetetlen, de semmiféle szenny nem fog rajta. Nem lehet elszakítani és elnyúni. Ha ötven esztendeig viselnéd is, a fénye és a tapintása olyan maradna, mint az első napon volt. Talán attól félsz, hogy nem lehet a tiéd, mert az ára nem a te erszényedhez van szabva? Ha textiláru kereskedésbe mégy, a kiszolgáló mutat valamilyen szép anyagot. Megcsodálsz, de amikor megtudod az árát, megkérdezed, nincs-e olcsóbb áruja. Erre a kiszolgáló egy másik darabot hoz elő, leteszi eléd és talán ezt mondja: majdnem olyan szép, mint az előbbi, de az árban igen nagy a különbség. Erre azt mondod: ez nekem egészen megfelel, vágjon le belőle egy darabot. Azután megelégedetten hazamegy, mint aki jól vásárolt. De ha most itt, Laodiceában megkérdeznéd a kereskedőt, van-e olcsóbb, másrendű anyaga, akkor azt felelné, hogy csak ezt a hófehér szövetet tartja raktáron, sőt még azt is hozzátenné: magam is ezt viselem.

Mit jelképez ez a fehér ruha? Nem mást, mint magának a Jézus Krisztusnak igazságát, amelyet velünk való földi együttlétének harminchárom esztendeje alatt szerzett; azt a ruhát jelenti, amelynek hosszanti fonalai az isteni törvény parancsai iránti engedelmességből vannak fonva, a keresztbefutó fonalai pedig a törvény büntetéseinél elszenvetéséből. Ez a kettő, a parancsok iránti engedelenség és a büntetések elhordozása teszi ki azt, amit úgy nevezünk: Krisztus igazsága — és ezt a nekünk megszerzett igazságot adja rá szép ruházként mindazokra, akik hisznek Benne.

Látlak ott állani, szegény testvérem, nyomorúságos condraídban, — mert mi volna más a mi igazságunk mint „megfertéztetett ruha”? Ha nem kínálhatnánk neked más ruhát, azt kellene mondanunk: mosd ki rongyaidat, amennyire csak tudod, varrd meg, foltozd ki, szedd össze, hogy amennyire lehet, tisztességesen állhass elő; de ha ezt a csodálatosan szép ruhát eléd tartják és semmi mást nem kell tenned, csak azokat a nyomorúságos rongyokat, amiket még a Krisztus vére sem tisztíthat meg, el kell dobnod magadtól, haboznál-e egy pillanatig is, hogy elhajítsd azokat magadtól és Krisztus még ebben az órában válladra tegye igazságának ragyogó palástját? A laodiceaiak romlását az okozza, hogy önmagukban bíznak és nem Krisztusban.

De micsoda drága illatot hoz felénk a szél? Kereskedőnk kenetet is tart. Ez azonban nem szépítőszert, hanem orvosság, gyógyító ír. Akármilyen keveset tegyen is belőle szemére a vak, látni fog. „Szemgyógyító írral kend meg a te szemeidet, hogy láss.” A laodiceaiaknak elsősorban arra volt szükségük, hogy szemük megnyíljék és láthassák a saját tényleges helyzetüket, de ugyanakkor Krisztus értéke is feltáruhásson előttük.

Mit jelent ez a szemgyógyító ír? Ez a Szent Lélek, a bölcsesség és az Isten ismerete kijelentésének Lelke. Amíg ő ki nem nyitja a szemeket, a bűnös lelki vakásban él, de ha ezt a szemgyógyító kenetet sötét szemgödreire tesszük, egyszerre új világ tárul fel előtte: a menny, a pokol, a bűn, a halál, a megváltás, az üdvösség, az örök élet, az Úr Jézus, igen, maga Isten!

Amíg Péter pünkösdkor a tizeneggyel prédikált, egy láthatatlan kéz, egyik ujján ilyen szemgyógyító írral, végigsimította a vak hallgatók szemét. Azonnal háromezer ember szeme nyílt meg, és hangos kiáltásokkal félbeszakítva az apostol beszédét, így adtak hangot lelkiismeretük kínos tusájának: „Mit cselekedjünk, atyámfiai, férfiak?” Rettenetes bűnük, amiről addig nem is tudtak, most egyszerre teljes iszonyatosságában állt előttük. Amikor azután, egy kis idő múlva az apostol újra beszélni kezdett és azt mondta nekik, hogy bánják meg bűneiket és keresztkedjenek meg mindnyájan Jézus nevében bűneik bocsánatára, a láthatatlan kéz a gyógyító írral megint elsuhan ugyanazok előtt a szemek előtt, és egyszerre mind a háromezer ember látta Őt, akit megfeszítettek, hogy egyedüli Üdvözítőjük legyen; és mielőtt a nap lenyugodott volna, hittek Benne és elnyerték a szabadulást.

Ó milyen megmozdulás lenne itt is, ha a láthatatlan kéz az előttem ülők szemét is illetné Krisztus szemgyógyító írjával! Lennének, akiket a bűn tudata sujtana le, mások pedig boldogan ragadnák meg a Jézusban eljött üdvösséget.

Finom arany, fehér ruha, drága kenet: micsoda változatossága a legdrágább kincseknek!

A Kereskedő most előtted áll. Vásárolsz-e tőle? Már mondtam, hogy nem kell pénzt adnod, nem kell árat fizetned. De mégis vened kell, vásárolnod kell, igazi adásvételi tárgyalást kell lebonyolítanod Krisztussal. Ilyen, tárgyalás nélkül, senkitől sem lehet venni. De fájdalom, azt hiszem, igen sokan vannak, akik mindez óráig sohasem folytattak ilyen tárgyalást Krisztussal. Ó jöjjetek, tárgyaljatok vele, vásároljatok tőle!

Nem elég, ha megcsodáljuk Krisztus áruit. Gyakran nézem az utcai kirakatokban az eladásra kitett szép portékákat a nélkül, hogy venni akarnék valamit. Úgy gondolom, hogy ebben a pillanatban mindnyájan Krisztus drága áruit nézitek. De Krisztus azokat nemcsak megtekintésre teszi eléink. Azt akarja, hogy azok a tieitek legyenek. „Végy tőlem“ — mondja. Azt kívánja, hogy mostani összejövetelünkről mindnyájan ezekkel a szép portékákkal térjetez haza és otthon megmutathassátok feleségeiteknek, gyermekeiteknek, milyen drága kincsek birtokába jutottatok, és biztassátok őket is, hogy eljöjjenek azokért az áldásokért, amelyek benneteket olyan gazdagokká tettek. Azután nézzétek: Jézus azt szeretné, ha öntudatos bizakodással mennétek oda hozzá. A vevő és a koldus fellépése között igen nagy a különbség. Amikor egyszer boltban vagy, megfigyelheted, amint egy félnék és borongós arcú egyén belép és félszorg mozdulatokkal magára akarja vonni a kereskedő figyelmét. Ki ez az ember? — kérzed. Ő csak kéregető, aki végig szokta koldulni az üzleteket, de most nem adok neki semmit. — Ugyanekkor kemény léptekkel egy másik ember jön oda és tárgyalni kezd a kereskedővel. Kicsoda ez? — kérzed. Ez egy vevő — fogják mondani. Testvéreim, mi mindnyájan koldusok vagyunk, mert semmit sem adhatunk, és nézzétek, az Úr mégis azt akarja, hogy a pénzes vevő önértetével menjünk hozzá. Induljunk hát és tegyük, amit Ő mond! De ügyeljünk, hogy egyenesen hozzá menjünk és ne elégedjünk meg valamelyik alantasával. Ne gondoljuk, hogy elég, ha a lelkészekkel vagy a tanítókkal tárgyalunk. Mi lelkészek nem adhatunk nektek sem aranyat, sem fehér ruhát, sem szemgyógyító írt. Mi csak alkalmazottak vagyunk, akiknek az a legnagyobb megtiszteltetésünk, hogy kimehetünk a piacra és hívogathatunk benneteket a mi gazdánkhoz. A szerető szívű és dicsőséges Krisztus aláhajló felségében és kedvességében mögöttünk áll és vár rátok, hogy személyesen tárgyaljon veletek. Ezért menjetek túl rajtunk, bátran hagyjatok ott mindenkit és vegyetek, vásároljatok magától a dicső Megváltótól.

III.

Végül lássuk Krisztus látogatását.

Hadd kössem most össze — valamiképpen példázat formájában — az ezután mondandókat az eddig mondottakkal.

A forró és fényes nap elmúlt. Az üzleti órák alatt még ellepte a piac-teret az eladók és vásárlók tömege, de most — amint a 20. versnek a vacsorára való utalása mutatja — elérkezett a naplemente. Nőnek az árnyékok és az esthajnalcsillag feltűnésben van nyugaton. A kapuk őrizői figyelmeztetik a közönséget, hogy a piac-teret le kell zárni. A csarnokokat besukják és tulajdonosaik már jó idő óta tódulnak kifelé lakásaik irányában. Nemsokára üres lesz a piac. A mi kereskedőnk egész nap ott állt áruit kínálva, de senki sem figyelt rá. Most, mivel csak egy napot tölthet Laodiceában, összeszedi áruit és a város utcáira indul velük. De hát miért nem hagyja itt ezeket a megigézett embereket és miért nem megy tovább Efézusba, vagy Szmírnába, vagy Thiatirába, vagy Sárdisba, vagy Pergamusba, vagy Filadelfiába? De ő azt mondja: nem megyek el innét, amíg nem beszélök velük még egyszer. De hol találja meg azokat, akiket keres? A város polgárai hazatértek otthonaikba és már mindenki családja körében van bezárt ajtók mögött. Már az asztal is meg van terítve vacso-

rára. A családfő elfoglalta helyét. Szemben ül vele a felesége, karján a legkisebbel, körülötte a többi gyermekekkel és hangosan folyik a kedélyes társalgás. Éppen kezdeni akarják az evést, amikor erős zörgetés hallatszik a külső ajtón. Valaki be akar jönni, szaladj, nézd meg, ki az — mondja az apa egyik gyermekének. De mielőtt ez az ajtóhoz érne, már újra kopogtat valaki, és mielőtt az ajtót kinyitná, hang szólal meg kívülről. Ugyanaz a hang, amely a nap folyamán annyiszor hallatszott a piacon amint kiáltotta: „Azt tanácslom néked, hogy végy tőlem...” Mindenki ráismer, mindenki tudja, hogy kinn a sötét, hideg, csöndes utcán ez a hang mondja: „*Ímé az ajtó előtt állok és zörgetek; ha valaki meghallja az én szótát és megnyitja az ajtót, bemegyek ahhoz és vele vacsorálok, és ő én velem.*”

Aki így szól, az maga a feltámadott Megváltó! Maga az Úr Jézus, aki leszállt trónjáról és szerény ruházatban kinn áll az utcán „a feje megrakva harmattal és haja az éjtszakának harmatjával”. Nem hallgattak rám napközben, — mondja — talán elfogadják tanácsomat most, este. Nem néztek rám a piacon, talán felfigyelnek rám, ha követem őket kapuikhoz. Nem hallgattak meg, amikor a vásári zaj morajlott körülöttünk, de talán megnyerhetem őket most, amikor kisgyermekük kapaszkodnak térdükbe és másznak fel karjaikba. Így megy Jézus könyörülő gyengédséggel az önelégült bűnösök után déltől estig, a piactól a lakóházig, a sokaságtól a családi körig. Milyen ellentétben van Jézusnak ez a magatartása a laodiceaiak légymelegségével!

Alapigénk 18. és 20. versei között ez van: „Akiket én szeretek, megfeddem és megfenyitem: légy buzgóságos azért és térj meg. Ímé az ajtó előtt állok és zörgetek”. Ebből az látszik, hogy amikor Jézus megáll a laodiceai ember ajtaja előtt, nemcsak az tűnhetik fel, hogy másodszor jön, hanem az is, hogy más módon jön. Amikor az Úr a piactéren áll és kiált: „Azt tanácslom néked, hogy végy tőlem...”, akkor úgy szól, ahogyan nyilvános tanításaiban és nagy tömegek összegyülekezésekor szokott beszélni. Krisztus ma, vasárnap a város összes gyülekezeteiben a piactéren állt. Ez a mostani összejövetel is Krisztus piactere, ahol Ő ingyen felajánlja nekünk az üdvösséget. De amikor Krisztus valakinek az ajtaja előtt áll meg, akkor másképpen fordul hozzánk. Akkor a csapásokon keresztül szól. Így történik, amikor a ház népe az asztalnál ülve hirtelen kopogtatást hall, és egy drága kisedet kivéttetik édesanyja karjaiból, hogy abba a hideg bölcsőbe feküdjék, ahonnan még az anyai szeretet sem tudja kiragadni. A ház lakói még megdöbbenve ülnek helyükön, de ime egy másik zörgetés, és egy másik szép gyermeknek is el kell mennie, hogy eltávozott kicsiny testvére mellé feküdjék a városon kívül a ciprusok alá. De ott van az a nyolc vagy kilenc éves szép, ragyogó szemű, rózsás arcú, ártatlan mosolyú, piros ajkú, vállig érő göndör fürtű fiú, akinek szavában az atya és anya szíve jobban gyönyörködött, mint a hárfák vagy a fuvalák hangjában — egy kopogtatás, és talán ennek a gyermeknek is távoznia kell. Azok a fényes szemek lezárulnak, hogy soha többé fel ne nyíljanak, és az ezüstcsengésű hang örökre elhallgat. De lehet, hogy a drága édesanyjának intenek, vagy a fiatal feleségnek, aki még egy teljes évet sem töltött a férje mellett — és nekik is el kell menniök. Vagy talán sötét, vészthozó felhő kezd ráereszkedni az egyik kimondhatatlanul szeretett családtagnak a vonásaira; vagy a betegség magát a családfőt sújtja; vagy a pénzügyi katasztrófa sodorja el a vagyont; vagy a szépség tűnik el gyorsan az orcáról; vagy az élet édességét keserűséggé változtató családások egyike zúdul a családra; vagy azoknak a megnevezhetetlen szomorúságoknak egyike, amelyek a családi élet gyökerét támadják meg; talán a legidősebb fiú az ital áldozata lesz; vagy valamelyik gyermek búcsú nélkül eltávozik úgy, hogy senki sem tudja, hová, és csak az anya ösztöret szívét hagyja hátra. Nem tudnám elmondani, milyen sokféle módon kopogtathat Krisztus valakinek az ajtaján, de azt tudom, hogy ahol Ő kopogtat, ott nem haragjában teszi ezt. Hiszen Ő maga magyarázza meg, miért zörget! „Akiket én szeretek, megfeddem és megfenyitem”. Hallottam egy juhászról, aki a nyáját leterelte a völgybe, hogy a völgy mélyén zúgva rohanó patakon átkelve a túlsó oldalon juhái számára jobb

legelőt találjon. De amikor a nyáját összeterelte a patak partján, hiába volt minden erőlködése, a félnék juhokat nem tudta áthajtani a vizen. Amikor már mindent megpróbált, hirtelenül eszébe jutott valami. Úgyesen felkapott egy szép kis bárányt, magához szorította, aztán újra lehajolt, felvett egy másik báránykát is, majd ezzel a két ártatlan jószággal a karjában nekivágott a mormogó pataknak és átgázolt rajta. Amikor az anyajuhok látták, hogy báránykáikat elviszik, nem törődtek már a veszályval, hanem nagy bégetéssel a pásztor után vetették magukat, bele a rohanó patakba, és így néhány perc múlva az egész nyáj átjutott a vizen és megtalálta a túlsó oldalon a jobb legelőt.

Amikor az Úr Jézus látja, hogy az apák és anyák nem hallgatnak rá, mint jó pásztor lehajol és elveszi tőlük báránykáikat. Másképpen nem követnének Őt. De amikor elveszi tőlük kicsinyeiket, akkor utánamennek, és így a szülőket és a gyermekeket, sőt talán még másokat is szeretettel elvihet a mennyország boldogságába.

Kedves barátom, az Úr Jézus ebben a pillanatban ott áll ajtód előtt. Itt van. Figyelj! Zörget ajtódon. Mit kíván tőled? Hát nem azt, hogy azonnal nyisd meg az ajtót és bocsásd be Őt? Meddig tart, amíg ajtót nyitsz, ha egy idegen zörget? És azt akarod, hogy Krisztus egész éjjel kívül álljon? Senki nem követeli tőled, hogy ajtót készíts számára — ez bizony időbe kerülne — csak az a dolgod, hogy megnyisd az ajtót Neki. Az Isten szerelmére kérlek: nyiss ajtót előtte, és mielőtt ez az összejövetel véget érne, bocsásd be Őt! Mert az, hogy Krisztus átlép küszöbödön, nem kevesebb, mint maga az örök élet. Ha a laodiceaiak meg akartak szabadulni lágymelegségüktől, semmi mást nem kellett tenniük, mint hogy Krisztust befogadják szívükbe. Bocsásd be Krisztust, és egész életedben forradalmi változás következik be. Életed attól a pillanattól fogva igazi élet lesz és nem az élet szégyenletes utánzata. Attól a pillanattól kezdve Istennek fogsz élni.

De lássuk mi történik, amikor Krisztus belép a házba. A gyermekek talán félnékn a sarokba bújnak, de szelíd szeme rajtuk van, és így szólítja meg őket: jöjjetek kicsinyeim, jöjjetek hozzám. Én a kis gyermekeket karjaimba veszem és megáldom. Jertek hát, kedveseim, hozzám. Majd ahogy leül az asztal mellé, vajjon mit fog mondani? Talán keményen szidni és korholni fogja a laodiceai embert lágymelegségeért és visszatetsző életéért? Ó nem! A beszélgetés másként fog alakulni. Örülök, hogy asztalodhoz ülhetek. Valamikor te fogsz ülni az én asztalomnál. Te most magad mellé ültetted. Nemsokára a királyi székemben fogsz ülni velem. A királyi széken? Hát nem helyesen mondtam beszédem elején, hogy ebben a levélben csodálatosabb ígélet van, mint a hat másik levél bármelyikében? Ez a lágymeleg laodiceai, akinek állapota útálatot és undort keltett Jézusban, akinek azt mondta, hogy ha meg nem tér, ki kell őt vetnie a szájából, ez az az ember, akit most ígéletével édesget magához és akire nézve azzal vigasztalja magát, hogy ez a nyomorult bűnös egyszer mellette fog ülni királyi trónján.

Kedves barátom, ez Jézus. Fogadd el Őt most! Amikor innen hazamegy, Jézus találkozni fog veled háza ajtajában és ezt fogja kérdezni: bebocsátasz engem ma a szívedbe? Te talán azt feleled: az én szívembe? Uram, én nem tudtam, hogy Te akartál bejönni. Azt hittem, hogy csak a gyülekezet angyala szólt hozzám. — De hát nem azt mondtam, hogy „valaki hallja az én szótát és megnyitja az ajtót, ahhoz bemegyek”? *Valaki* csak megnyitja az ajtót — ez áll alapigénkben — és ez bizonyára mindnyájunknak szól. Krisztus most ebben a teremben minden szív ajtajánál ott áll. Ūrnak szent Lelke, jöjj, szállj alá ránk és nyisd meg a mi kemény szíveinket!

„Akinek van füle, hallja, mit mond a Lélek a gyülekezeteknek.”

Amen.

A. N. Somerville*

* Ford.: Dr. Czeglédy Sándor. A prédikáció „The Church of Laodicea” cím alatt jelent meg a „Precious Seed Sown in Many Lands” c. kötetben. Somerville maga feljegyezi, hogy ezt a beszédét, amelyet maga is igen szeretett, nagyon sokszor elmondta evangelizáló körútain, így hazánkban is.

Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből

A. N. Somerville magyarországi körútja 1887—1888

I. Bevezetés

1. Évekkel ezelőtt, egészen más tárgyú kutatás közben, emberileg szólva „véletlenül“ lettem figyelmessé arra az egyedülállóan érdekes tényre, hogy az 1887—88 közötti télen egy öreg skót református evangelizátor végigjárta hatalmas alföldi gyülekezezteink nagy részét s azokban, noha csak tolmácsolás útján, akkor egészen példátlan méretű érdeklődést és rendkívül hatást keltett. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap meg a Debreceni Protestáns Lap idevonatkozó, elég részletes tudósításai még élénk emlékezetemben voltak, amikor olvastam Istenben boldogult Forgács Gyulának „A százéves skót misszió“ c. posthumus dolgozatát¹ s abban annak előadását, hogy a szóbanforgó evangélista, A. N. Somerville, a feleségének küldött levelek alakjában naplót is írt magyarországi útjáról s ezt a naplót a felesége két kötetbe gondosan lemásolta, a két kéziratos kötet pedig annak a Knight György nevű skót református lelkipásztornak van a tulajdonában, aki a jelenlegi nemzetközi viszály kitörése előtt legutóbbi vezetője volt a budapesti skót misszióknak és *dédunokája Somerville-nek* : atyja, Knight Ferenc, mint fiatal edinburgh-i egyetemi hallgató, kísérője volt a nagyszerű agg nagyapának magyarországi körútján, s ezen a réven jutott a kézirat a dédunoka birtokába. Erről értesülést szerezvén, a mostani viszonyok közt sokszorosan fontosnak tartottam annak földerítését, hogy a pótolhatatlan becsű kézirat jelenleg Magyarországon van-e. A Forgács Gyula méltó, áldott-lelkű hitvesének szívességéből csakhamar kiderült, hogy itt van. Így nemcsak a két hatalmas kéziratkötetet (a következőkben : *Napló*) sikerült alaposan áttanulmányoznom, hanem — ugyancsak a budapesti skót misszió őrizetében lévő könyvek közül — Somerville-nek egy terjedelmes életrajzához² és egy rövidebb

¹ *És lón világosság.* Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1941. 427. l.

² *Smith, George* : A modern Apostle. London, 1890. A következőkben : *Smith.*

(Dr. W. F. Somerville-től származó) életrajzi bevezetéssel ellátott prédikáció-gyűjteményéhez is¹ hozzájutottam. Ez értékes anyag birtokában kötelességemnek éreztem, hogy azt a magyar református egyháztörténelem számára valamelyes feldolgozásban közrebocsássam. Legújabbkori egyháztörténetünk különlegesen érdekes fejezetéről van itt szó : egy olyan szellemi hatás megjelenéséről, amelynek egyenes és közvetlen folytatását nem lehet kézzelfogható történeti adatokkal kimutatni a századforduló magyar reformátusságának életében, de rejtett továbbhullámzására annál inkább vissza lehet következtetni a magyar református ébredésnek azokból a későbbi tényeiből, amelyek e nélkül az előkészítés nélkül, különösen alföldi tömeggyülekezeteinkben, meglehetősen érthetetlenek volnának.

Amikor ezek a sorok íródnak, a közvetlen érintkezés minden lehetősége szünetel a skót református keresztyénség meg a miénk között. Isten kezében van, hogy az érintkezés újrafelvételének lehetőségét e sorok írója és az ő alkonyba hajló nemzedéke megéri-e még. De a felől evangéliumi keresztyén alapon és tiszta magyar református nézőpontból nem lehet semmi kétség, hogy ez a mostani helyzet nem felel meg Isten akaratának s ennél fogva nem normális. Valamikor el kell jönnie annak az időnek, amikor a református keresztyénség legnyugatibb és legkeletibb elágazásának típusos képviselői : skótok és magyarok megint a világi politika szörnyű gátlásai nélkül foghatnak újra kezét Krisztus királyságának harcosaiként. Erre az időre szántam beszédes tanúbizonyságot s ennek a kézfogásnak egyik megkönnyítőjéül Somerville magyarországi körútjának ismertetését.

2. Mielőtt magára az ismertetésre rátérnék, hasznosnak látok néhány tájékozó szót a magyar református ébredés és ébredések kérdéséről általában.

Aki egyházunk történetét a többi református, általában evangéliumi protestáns egyházak történetével párhuzamban vizsgálja, annak hamarosan feltűnhetik, hogy a magyar reformátusság lelki és egyházi életét a külföldiéhez képest sokkal kevesebbszer és sokkal kisebb méretekben szántották fel olyan mozgalmak, amelyeket egy, már meglehetősen kikristályosodott egyháztörténelmi technikus terminussal *ébredéseknek* (revival, réveil, Erweckung) nevezünk. Ezek az ébredések — a szó újszövetségi gyökerének (Róm. 13 : 11—14, Efezus 5 : 14, I. Thess. 5 : 4—8 stb.) megfelelően — nem a Krisztussal és egyházával azelőtt semmi közösségben nem állott lelkek üdvösségszomjas felriadását s az örök halál sötét mezsgyéiről az örök élet felé fordulását értjük sajátképpen. Hanem értjük *már keresztyéneknek*, az egyház megkeresztelt és nyilvántartott, de evangéliumi mériék szerint *nem élő* tagjainak arra ráébredését (egy ma divatos, félig már el is koptatott, de ide nagyon találó kifejezés szerint „rádöbbenését”), hogy a bűn álmába merülve, kiestek a Krisztussal való életközösségből

¹ *Precious Seed, sown in many lands, by the late Rev. A. N. Somerville. London, 1890. A következőkben : Seed.*

— annak talán még abból a szerény és kezdetleges mértékéből is, amelyet bizonyos hagyományos keresztyéni vallás- és életgyakorlás jelent — s amint a maguk egyéni élete, úgy egyházuk élete sem állhat meg a keresztyén élet és az egyház újszövetségi képének egyetlen hiteles és kötelező mértékadása alatt. Ilyen ébredések a nyugati protestantizmus egyéb ágait is, de elsősorban és jellegzetesen a református protestantizmust már a reformáció harmadik nemzedékétől elkezdve csaknem periódikus és ritmikus ismétlődéssel egészen a legújabb korig, sőt napjainkig keresztül-kasul járták (aminthogy bizonyos szempontból maga a reformáció sem tekinthető egyébnek, mint az egyháztörténet eddig leghatalmasabb ébredésének, sőt már az ó- és a középkori egyháztörténetnek is számos, többé vagy kevésbé közismert jelenségére lehet alkalmazni ezt a megjelölést). Ezzel szemben a magyar reformátusság, sőt általában a magyarországi evangéliumi protestantizmus kebelében egész története folyamán olyan ritka tünemények az ébredési mozgalmak, hogy e ritka előfordulásukat méltán tekinthetjük egyháztörténetünk egyik legjellegzetesebb, bár merőben negatív sajátosságának.

Református egyházunk életében ilyen ébredés volt a puritán-presbiteriánus mozgalom 1630—1660 között s ennek csöndesebb párhuzama az evangélikus egyház pietista mozgalma a XVIII. század első felében. Ettől fogva egészen a XIX—XX. századfordulóig hasonló jelenségekkel sem a református, sem az evangélikus egyház életében nem lehet találkozni, legalább is nem olyan mértékben, hogy azok az egyházi és általában a közéletnek szélesebb rétegeit is maradandóbban megmozgatták volna — ami az egyháztörténelmi nevezetességre jutott ébredéseknek egyik legjobban szembetűnő közös vonásuk.

Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó jelenség, hogy a magyar református egyháztörténetből az egész XVIII. század folyamáról — amikor a külföldi református, illetőleg anglikán egyházi területeken az ébredési jelenségek, sokszor rajongási tünetektől kísérve, és nem egyszer új egyházi, illetőleg szektaalakulatokat eredményezve, egymást érték — *egyetlenegy számbavehető hasonló jelenséget sem ismerünk!* Mindmáig egyetlen olyan adatunk van a Felső-Tisza mellékéről (Gombkötő Györgynek és a „sajószentpéteri vak koldus“-nak¹ mozgalmáról Tiszadobon és környékén), amely arra enged következtetni, hogy református népünkhöz utat találtak, egyelőre kideríthetetlen forrásból, bizonyos rajongó és szektárius jellegű eszmék. Ez a mozgalom rövidesen teljes mértékben elszigetelődött és hamvába holt, más, egészségesebb és építőbb ébredési mozgalmakkal pedig egyházunk sem lelkipásztorai révén, sem egyébként nem jutott kapcsolatba a fel-

¹ Révész Kálmán : Magyar református vallásos rajongók a múlt század közepén. Debreceni Protestáns Lap, 1894. 353. skk. lapok. A vonatkozó kézirat — Gombkötő György önéletrajza — R. K. szerint az irodalomtörténetben is nevezetes máramarosszigeti professzornak, Szilágyi István-nak nagyértékű gyűjteményében volt, ahol azonban ismételt kutatásaimmal sem sikerült megtalálnom.

világosodás korában. Ennek egyik legfőbb magyarázatát kétségtelenül abban lehet megtalálni, hogy egyházunk a XVIII. századi elnyomás következményeképpen a külföldi protestantizmus szellemi életétől jobban el volt zárva, mint addigi és azutáni története folyamán akármikor. A fiatal teológusok külföldre járása ugyan a legnehezebb akadályozó körülmények közepett sem szakadt meg, azonban azokon az egyetemi központokon, amelyeket legsűrűbben volt módjuk felkeresni — Hollandiában, Svájcban és a Németbirodalomban — az időben már, enyhébb vagy erősebb változatokban, a teológiai racionalizmus uralkodott s ez az ébredési szellem számára legkevésbé sem volt alkalmas légkör. Még később is csaknem végzettszerűen elkerülték külföldi magyar református diákjaink éppen azokat a nyugati protestáns gócpontokat, ahol a teológiai tudomány forrásai mellett az ébredés újonnan felfakadt kútfejéből is meríthettek volna : így pl. Genfét (éppen Genfét!), ahol a reformáció háromszázados fordulója táján a talajnak régebbi időkből való előkészítése után (Labadie, Zinzendorf), a hírhedt Krüdener bárónő zavaros indításai, majd a skót methodista Haldane Róbert egészségesebb hatása alatt nagyszabású és maradandó következményeket is létrehozott ébredési mozgalom indult meg.¹ Hunyadi Szabó Ferenc tiszántúli püspöknek kéziratban sokáig közkézen forgott apokaliptikus jövendölései,² meg a Biblia olvasásától „formaliter megbolondult“ jesztrebi prédikátor³ teljesen elszigetelt jelenségek még a felvilágosodás korának vége felé is, de valószínűleg egyébként sem lettek volna alkalmasak arra, hogy tiszta és egészséges, evangéliumi szellemű és egyházépítő hatású magyar református ébredési mozgalomnak váljanak magvaivá.

3. Ez természetesen nem azt jelenti, mintha ébredési jelenségek, rendkívüli lélektani megrázkódtatások hiányából magának az eleven és életteremtő református keresztyén lelkiségnek a hiányára is szabad volna következtetni egyházunk felvilágosodás-kori életében. A történelem az ellenkezőt bizonyítja. Egyházunk vezető rétegeiben és névtelen tagjaiban a valódi református istenfélelemnek s az abból folyó bizonyoságtevő életnek olyan ereje volt meg ebben a korszakban, amelyből bőven telt a kereszt elviselésére is, de ahol csak a nagyon nehéz körülmények közt lehetett, alkotásra és építésre is. A nagy puritán-presbiteriánus ébredés lelki hatásai (irodalmilag főként az addig példátlan népszerűsége jutott Bayly—Medgyesi-féle Praxis Pietatis és más hasonló, angol vagy németalföldi hatás alatt keletkezett aszkétikus művek révén) csöndben gyűrűztek tovább : elsősorban ezeknek lehetett köszönni, hogy a főrangú világi vezetők közül a nemcsak életükkel, hanem

¹ *Vásárhelyi József* : A genfi „Réveil.“ Theologiai Szaklap, 1917. és külön is, Pozsony, 1917.

² *L. Tóth Ferenc* : A helvetiai vallástételt követő túl a tiszai... püspökök élete... Győr, 1812. 236. l. — *Trócsányi Zoltán* : Kirándulás a magyar multba. Budapest, 1937. 405—406. l.

³ *Kazinczy Ferenc* levele Dessewffy József grófhhoz 1815 okt. 30. — Levelezése XIII. kötet 252. l.

élő és írott beszédükkel is bizonyosságot tevő Rádai Pál- és Árva Bethlen Kata-szabású lelkek az egész korszakon át nem fogytak el. De másrészt ezeknek a hatásoknak műve volt az is, hogy az egyszerű egyháztagok között lassan, de folyvást terjedt a Szentírásnak, a káténak, de legfőképpen az énekeskönyvnek önálló ismerete, templomon, iskolán kívül is (hiszen sokszor mind a kettő kényszerűleg hiányzott!) gyülekezeti, magán- és családi épülés céljára használata. A *bibliás és zsoltáros magyar református ember és család típusa tulajdonképpen ebben a korszakban alakult ki*. A baj ott volt, hogy az egyház élete *irányításában* nemzedékről-nemzedékre kevésbé jutott szóhoz ez a típus: lassanként a műveltebb és kevésbé művelt körökben egyformán valami olyanféle, igen értékes, de passzív s ennek következtében elapadásra kárhoztartott réteg lett belőle, amelyet a német protestáns irodalom egy bibliai eredetű képpel „die Stillen im Lande“ néven emleget. Az egyház mindennapjában a hangadás és a diktálás egyre inkább a jól-rosszul „felvilágosodott“ elemek kiváltsága lett, akár a fő- és középnemesi, akár a polgári vagy polgárrá fejlődő jobbágyrétegekben, a lelkipásztorok nagyobb része pedig már csak a korszak hatása alatt is, de érthető alkalmazkodásból is hovainkább szintén ehhez a szellemi irányhoz simul. A bibliás, élő református kegyesség — amelynek pedig még a XVIII. század végén új, erőteljes és nagyhatású, az uralkodó korszakból még csak alig érintett táplálója is állott elő „az öreg Szikszai“-ban a Praxis Pietatis méltó folytatásául — mind mélyebbre és mélyebbre húzódott le egyházunk társadalmi rétegződésében s már a XIX. század második felétől félelmesen közel volt ahhoz, hogy „gesunkenes Kulturgut“ legyen belőle.

Az egyház egész életét fölrazó nagy ébredések sokáig elmaradván, a mégis csak fölébredt lelkeket az egészen vagy félig népi körökből először csak egyénenkénti szívargás útján, azután csoportos hatásokkal is, a *szekta* kezdte magához vonni már a liberális század közepe tájától. Kétségtelen, hogy a szektamozgalmak, akármilyen zavarosak és idegenszerűek voltak a nazarénizmustól el a Veres Pétertől nagyszerűen leírt balmazújvárosi tolsztojiánus „őskeresztyén“ kommunizmusig,¹ mind valami olyat adtak, amit a történelmi egyház *akkor* a megigazulásra éhes és örök életre szomjas lelkeknek nem tudott adni: élő Igét és abból fölerősödő élő testvérközösséget. Hogy az ilyen lelkek mégsem egészen nagy tömegekben hagyták ott az egyházat, hanem helyenként — így különösen Nagyszalontán² — annak keretei közt csöndesen meghúzódva éltek a maguk bibliás gyülekezeti életét: azt nem annyira a hivatalos egyházvezetés megértő bölcseségének vagy fölébredt felelősségérzetének lehetett köszönni, hanem inkább csak annak, hogy a Szentlélek Isten titkos munkája mégsem engedhette minden élettartalomtól teljesen kiüresedni a földi egyház apadó és tisztátalan cserépedényét; hiszen Ő maga hozta azt létre a tör-

¹ *Falusí Krónika*. Budapest, 1941. 217. skk. lapok.

² *Kiss Ferenc* orvosprofesszor: *Magyar parasztproféták*. Bp. 1942.

ténetben a saját eszközéül! Nevezetes, hogy minden idők egyik leghatalmasabb ébredési irata, a baptista Bunyan János „Zarándok útja“ (1678) a XIX. század második felében református paraszti és kispolgári családjainkban elég sokfelé ismerős volt — Móricz Zsigmond is azt mondja, hogy ez volt a legelső könyv, amelyet mint gyermek valamennyire megértett vagy legalább is valódi bűvölettel hatott rá,¹ — de a következmények nem mutattak arra, mintha olvasásából sok magyar lélekben támadt volna ugyanolyan fajta sorozatos megrendülés és átalakulás, aminőt annak idején maga Bunyan és megszámlálhatatlan társa átélt a nagy nyugati ébredésekben.² Sem az egyház népe nem volt hajlandó könnyen ébredni, sem a szekta ösztökéje nem tudott eléggé élesen ébreszteni. Ebben talán része van a magyar, főként a népi magyar lelkiség kevésbé emocionális természetének is a nyugati népekéhez viszonyítva, bár ehhez is nagyon erősen föl kell tennünk a kérdőjelet, ha a finn, lapp, észt fajtestvéreinknél végbement ismételt hatalmas ébredések jutnak eszünkbe, a maguk nyilvánvalóan egyházmegújító, sőt társadalomátalakító hatásaival. — Inkább arra kell gondolnunk, hogy magyarországi protestantizmusunk délkeleti gyepűjellege, hódító többségből elnyomott vagy legalább is háttérbe szorított kisebbséggé válása, a sokáig megfeszített erővel való ellenállás után természetesen bekövetkezett elernyedése mind éppen azokban az emberöltőkben éreztették leginkább lekötő és hátráltató hatásukat, amikor döntő fontosságú lett volna az Evangélium itthoni egyházaira nézve a nyugati testvéregyházakban megindult új szellemi vérkeringéssel való egybekapcsolódás.

4. Ezért volt az, hogy a két nagy történeti egyházban a külső fejlődés számos jele mellett s nem kevés szellemi művelő munka, világnézeti mozgalmasság közepett is, jóval több mint félszázadon át valósággal megmerevedett és stagnált az evangéliumi lelki élet, az egyház felelősségérzete küldetése és Küldője iránt, a missziói lelkiség. A nagynevű genfi egyháztörténész, Merle d'Aubigné János Henrik, abban a nevezetes előszavában, amellyel a Bauhofer György névtelenül megjelent német- és angolnyelvű magyar protestáns egyháztörténelmét³ a külföld számára bevezette, egy már akkor rég fennálló „belső bajt“ tett testvéri gyöngédséggel szóvá, amidőn az Ige isteni tekintélyétől való eltávolodást, a racionalizmusnak való meggondolatlan behódolást veszedelmesebbnek mondotta a legkeményebb elnyomatásnál, és az akkor szorongatott magyar evangéliumi egyházak egyetlen menekülését a teljes és tiszta szentírási Evangélium elfogadásában látta. „Ezt a hitet ajánljuk ennek az egyháznak, ezt hirdesse minden szószékeről, ezt táplálja minden szívben. Ezt a hitet követeljük is ettől az egyháztól, atyáinak és vértanúinak nevében, a saját élete és

¹ Életem regénye. Budapest, 1939. 188. l.

² L. Bunyan : Bővülködő kegyelem a bűnösök közül elsőnek. Czákó Jenő fordítása. Budapest, 1934.

³ Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn Berlin, 1854. History of the Protestant Church in Hungary. London, 1854.

saját jóléte nevében, az Atya, Fiú és Szentlélek nevében, amely nevet segítségül hívja minden gyermekének feje fölött [a szent keresztségben]. Ez az egyház a multban dicsőséggel volt teljes, a jelenben föl kell emelkednie. Ez a fölemelkedése talán nyomorúságban, könnyek közt fog megtörténni, talán síri lepelbe kötöztetve, ahogy Lázár kijött; de hogyha ennek az egyháznak a hit által élete van, akkor ezzel beérheti, jutalma elmaradni nem fog. Innen Európa nyugatáról, az Alpok tövéből és annak a Kálvinnak városából, aki ezt a magyar egyházat annyira szerette — innen kiáltjuk neki merészen Szent Könyvünk szavát: Serkenj föl, aki aluszod és támadj fel a halálból, és felragyog tenéked a Krisztus“ (Ef. 5: 14). De pontosan egy emberöltő mulva, 1888 elején — éppen a Somerville körútja kezdetén — még mindig az a helyzet, hogy a hazai protestantizmus vezető sajtószervében egy élesszemű és élestollú névtelen író,¹ alighanem valamelyik nagyműveltségű, Bibliában és teológiában is jártas világi, ellenmondás felidézése nélkül állíthatja: „Mi mintha elvesztettük volna minden reményünket egyházunk jövőjéhez, mintha magunk sem bíznánk erőnkhez és mintha nem hinnénk hitünk szentségében, feltétlen igazságában... A közönyösen heverő Bethesdából persze könnyű kihalászni azokat, kiket felvet a kisebb felekezetek által a sekélyesben megmozgatott hullám; de mi menjünk a mélyre s Urunk utasításához képest ott vessük le hálóinkat. A bajok tulajdonképeni oka hát nem a kath. egyház és a sectarius protestantizmus mozgolódása és tevékenysége, hanem a mi közönyünk...“

A római egyház magyarországi népe szintén nem volt ugyanez emberöltőkben hitbelileg közel sem olyan öntudatos és gondozott, mint mai napság. Mégis figyelemreméltó, hogy már a XIX. század elejétől akadnak olyan római hitű magyar laikus „szentemberek“ a századfordulóig s azon túl is, akik az egyszerű népből kiemelkedve, vallásos írói és költői tehetségükkel, szuggesztív képességükkel, lélekformáló hatalmukkal, rejtelmes lelki-teszt befolyásaikkal egyaránt kitűnnek, tömegeket mozgatnak meg és irányítanak s bár néha rajongásba csapnak át, egészben véve hűségesen megmaradnak s híveiket is megtartják az egyház keretei között, őket a hitbeli öntudatban, egyházhűségben, kegyes buzgóságban is erősítve a maguk módja szerint, amiben persze különösen nagy szerepet játszik a Mária- és szentkultusz és a vele kapcsolatos csodalátás, csodavárás.² Ezzel szemben pl. Kis Bátori József, a „tabajdi gatyás költő“, akiből más körülmények között egy igazi magyar református népi lelki tanító és ébresztő vezér lehetett volna, teljesen hatástalan maradt éppen ébredési szempontból a századfordulón.³ Magyar református népünk hivatalos lelki vezetői nem győztek akkor elég magasztalólag szólni a kálvinista parasztság,

¹ *Anonymus*: Tisztázzuk a helyzetet. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (a következőkben: P. E. I. L.), 1888 febr. 5.

² *Bálint Sándor*: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest, 1942.

³ *Mészöly Gedeon*: A tabajdi gatyás költő. Nép és Nyelv I. évf. 3. szám, Kolozsvár, 1941.

kispolgári és kismemesi réteg józanságáról, felvilágosodottságáról, törhetetlen hithűségéről stb. — ezzel szemben már régebb ideje is tudtunk egyet-mást róla, de most Szűcs Sándor¹ egészen döbbenetesen világított rá, hogy éppen a tősgyökeres református magyarságnak azok a nagyszámú elemei, amelyek az alföldi vízszabályozás előtt, nemcsak a város, hanem még a falu művelő hatásaitól is elrekesztve, szilajpásztorkodással és réti pákászkodással keresték kenyerüket, jóformán töretlenül ápolták — el egészen a századfordulóig — az ősi sámánizmust, a boszorkány- és táltoshitet ; a legsűrűbb pogány babonaság pedig — kivált egészségügyi vonatkozásokban — a nagy alföldi parasztvárosok színreformátus népe között is mondhatni a legújabb időkig otthon volt, mint igen sok forrásból tudjuk.

Nagyon nehéz volt hát a mozdulás és egészen érthető, hogy a fővárosban már a Skót Misszió letelepedése (1841) óta lassan meginduló ébredési tünetek meg a népi rétegekben meglévő ébredési vágyakozás között a kapcsolat első kezdetleges megteremtődése is évtizedekig tartott. A mélyen bibliás levegőben felnőtt s attól lényegileg soha el nem szakadt Arany János már majd másfél évtizede pesti lakos volt, amikor 1874-ben megtudta, hogy létezik a fővárosban egy Országos Protestáns Árvaház, amelyet 1859-ben alapítottak!² Mennyivel kevésbé lehettek akkor tájékozva az ébredés szellemének akár karitatív, akár evangelizációs, akár más missziói kísérletezéseiről azok a névtelen magyar református tömegek, amelyekből Arany kinőtt! A magyar Bethesda alvó vizei csak akkor mozdultak meg reménykeltőbb módon, amikor az ébredés szelleme olyanokat is megragadott, akik nemcsak egyéb tekintetben voltak lelkek ébresztésére, fölébredt lelkek vezetésére s ezáltal az egyház megújítására alkalmasok és hivatottak, hanem azért is, mert ugyanazokból az ősi, a néppel többé-kevésbé közvetlenül érintkező színmagyar középrétegekből jöttek, ahonnan jött annakidején Rádai Pál és Szikszai György : a középbirtokos nemességből, meg a falusi lelkészi-rektori társadalomból (amelyben a nemesi és jobbágyi elem kiegyenlítődése és elvegyülése legelőször és máig legmegnyugtatóbb eredménnyel folyt le Magyarországon). Ezért jelentett döntő fordulatot „a két nagy Aladár“ föllépése, a Szilassyé és a Szabóé, akik tulajdonképpen ketten adták meg — az egyik inkább nagyszerű életpéldájával, a másik fáradhatatlan agitációjával is — a magyar vidék felé is a döntő indítást az ébredésre.

De az ő föllépésüknek mégsem támadt volna akkora visszhangja a fővároson kívül, hogyha népünkben nem munkálkodtak volna már előzőleg is az ébredésnek mindazok a rejtettebb vagy nyilvánvalóbb, egyházi vagy szektás, hazai vagy külföldi eredetű előkészítő tényezői, amelyekről az előbb röviden beszámoltunk. A helyzet a nyolcvanas évek végén — amikor Szabó Aladár és köre már egyre táguló körben munkálkodik — igazán minden

¹ A régi Sárrét világa. Budapest, 1942.

² Irodalomtörténeti Közlemények. 1938. 56. 1.

tekintetben érett volt arra, hogy egy országos ébredési mozgalom induljon meg. A dekadens liberáliszmus levegője, a századvég mámorítóan édes rothadásillata aggasztóan kezdte magával szédíteni az egyházat is. A művelt középrétegek nemcsak a dogmától s a hitvallástól, hanem minden lehetséges krisztusi hit alapelemeitől való eltávolodása ijesztően haladt előre, a hitetlen „egyháziaság”-nak egyre mindennapibb és egyre sivárabb jelenségeit termelve ki. A paraszttársadalomhoz pedig a városi proletáriátus mozgalmából ekkor kezd először leszivárogni az osztályharc eszmevilága, s ezzel párhuzamosan az egyháztól, vallástól, hittől való elidegenedés, amelyre a felsőbb rétegek gondolkozása és viselkedése éppen a kellő időben bő és csábító példákat adott. Ezért volt gondviselészerű, hogy az ébredésnek addig szétszórta jelentkező erői a millenniumot megelőző néhány esztendőben a Szabó Aladárék fellépése által az egyre hathatósabb szintézis felé terelődtek. És ezért volt Isten különös ajándéka, hogy a magyar református ébredésnek éppen ezen a pontján — amely még mindig könnyen válhatott volna *holtpontra* is — mintegy a Szabó Aladárék útegyengetőjeként, nagy szigorú télben, fiatalokat is megpróbáló nehézségek leküzdése után, hihetetlen munkateljesítménnyel, amelyet csak a Szentlélek egészen különös segítségével lehet megmagyarázni, végigevangélizálta a magyar református tömeggyülekezetek egy igen tekintélyes és igen jellegzetes részét a XIX. század egyik legnagyobb református evangélistája: a már akkor 75 éves A. N. Somerville.

II. Somerville élete és személyisége.

1. Alexander Neil Somerville 1813 január 30-án született Edinburghban, ősi és előkelő skót családból, melynek bárói ága is volt. A tizenkilencedik Lord Somerville-el ez az ág kihalván, a főnemesi (peer) rangot tulajdonképpen evangélistánk apjának, aki jómódú borkereskedő volt, és utána öneki magának, mint legidősebb fiúnak kellett volna örökölnie. Ők azonban ezt az igényt, minthogy a leszármazási kérdés bonyolult s némely pontban vitatható volt, nem tartották fenn s beérték azzal a szellemi arisztokráciával, amelyet a műveltség és a hit egyesült ereje adhat s melynek a mi Somerville-ünk igazán a csúcspontjára emelkedett. Alsóbbfokú és egyetemi tanulmányait szülővárosában végezte. Tanárai közül különösen a nagy Chalmers Tamás, a szadeleji ébredési mozgalom, majd a szabadegyházi szakadás vezére, volt rá maradandó hatással. 1837-ben lett glaskow-i lelkipásztor s 1841-ben lépett házasságra Ewing Mirrlees Izabellával, akiben teljesen méltó élettársra és segítőre talált. Az ifjú lelkipásztor elejétől kezdve teljes odaszentelődéssel vetette bele magát a munkába. Mint az ébredésnek s az egyház függetlensége bibliai eszményének meggyőződött híve és harcosa, a legnagyobb hévvel állott be Chalmers nyomána „disruption”-mozgalomba, amely 1843-ban a nagyszerű Skót Szabad Egyház megalakítására veze-

tett. Glasgow-i gyülekezete kevés híján lelkesen követte az új életbe a minden addigi állami támaszról és anyagi biztosítékról lemondó s emberileg teljesen bizonytalan jövőt vállaló ifjú pásztort. A személyes hit, az egyházi felelősségérzet s az áldozatkészség csodálatos erőitől csakhamar példátlanul felvirágzó Szabad Egyháznak Somerville lett az egyik legtevékenyebb és legáldottabb eredményekkel munkálkodó lelkipásztora. Glasgow-i gyülekezetében a következő missziói munkaágakat vezette az igehirdetői s liturgikus szolgálatai kiemelkedően gondos és eredményes ellátása mellett : vasárnapi iskola, missziói iskola, iratterjesztés, irodalmi önképzőkör, vasárnap reggeli, istentiszteletre előkészítő összejövetel, fiúk és leányok bibliaköre, gyülekezeti könyvtárak, varróóra, tanítói bibliakör, házi istentiszteletek, szabad ég alatti összejövetelek, különféle más missziói gyűlések.¹ (Mindez ott már száz évvel ezelőtt így ment és így mehetett!) A mellett nagy odaadással és hozzáértéssel foglalkozott mestere, Chalmers nyomán a brit nagyvárosokban már akkor egészen súlyosvá vált szociális kérdésekkel is és azoknak keresztyéni módon való megvilágítására, adott esetekben megoldására, minden alkalmat megragadott. Egyháza, igehirdetői és szervezői kiválóságát felismerve, csakhamar országos egyházi, majd külföldi missziói feladatokkal is megbízta. A Szabad Egyház magasztosan szép célkitűzésének, melytől kezdettől fogva soha el nem tántorodott s amellyel a világ minden más református egyházát meghaladta : hogy a saját országos határain túl is, világszerte, keresztyének és nemkeresztyének közt egyformán önmegtágadó áldozatkészséggel kell szolgálnia a nagy missziói parancsot, Somerville lett ez egyház fennállásának első félszázadában a legodaadóbb, legfáradhatatlanabb és legeredményesebb munkása. A Nagy-Britanniában, Kanadában, az Északamerikai Egyesült Államokban végzett evangélizáló körútjain akkora áldás volt, hogy egyháza őt tartotta a legalkalmasabbnak a hatvanas években egy különösen nehéz és kényes küldetésre : a spanyolországi evangéliumi misszió megszervezésére. Somerville, aki a protestáns felekezetek között a legmesszebbmenő megértésnek és együttműködésnek volt (természetesen az „Evangelical Alliance“ szellemében, tehát szigorúan evangéliumi alapon) híve, Rómával szemben a régi skót kálvinisták engesztelhetetlenségével gondolkozott és érzett, és így a spanyol misszióba különös kedvteléssel lendült bele. Hatszor látogatta meg a forrongó országot, legnagyobbrészt nyári szabadságidejének fölázdozásával és — nem egyszer élete kockáztatásának árán — sikerült a tiszta Evangéliumot sokfelé szóhoz juttatnia s a maroknyi kisebbséget lélekben fölerősítenie, hitvallásilag és alkotmányosan megszerveznie.

Ezen és más missziói teljesítményei, a saját népének és más szomszédos népeknek igazi és tartós ébredésén való fáradhatatlan munkálkodása — amelyben sem külső, sem személyes akadályok (pl. már élete delén jelentkező s később súlyosan

¹ Smith 36—37. l.

elhatalmasodott neuralgikus bántalmai) nem tudták hátráltatni — egyre jobban ráirányították a világ evangelizációjáért felelősséget érző missziói körök figyelmét. A már 61. életévébe lépett férfiút 1874-ben az Angol-Indiai Keresztyén Unió, későbbi nevén Evangelizációs Társaság egy indiai körútra kérte föl s ő erre repeső örömmel vállalkozott. Körülbelül húsz indiai városban teljes hat hónapig evangélizált igen mély hatással: volt olyan hónap, amelynek mindenik napján prédikált kétszer vagy háromszor! Bámulatos munkabírása, kifogyhatatlannak látszó lelki frissesége, igehirdetésének szuggesztív ereje — amelyről nemsoká egy újabb kanadai körúton is bizonyosságot tett — a glasgow-i Egyesült Evangelizációs Társaságot arra indította, hogy ajánlatot tegyen Somerville-nek: hagyja ott gyülekezeti pásztorságát és álljon egészen a világ evangélizációja ügyének szolgálatába. Az évei száma szerint már öreg ember az Igéből merített erőt hallatlanul merész és engedelmes elszánására: „Vénségemig és megőszülésemig se hagyj el engem, oh Isten, hogy hirdessem a Te karodat e nemzetségnek, és minden következőnek a Te nagy tetteidet“ (72. zoltár 18) — elszakadt szeretett és szerető gyülekezetétől, amelyet közel negyven évig szolgált s miután a glasgow-i egyetem a teológiai tiszteleti doktorsággal 1877 május 2-án felékesítette, a következő napon, élete 65. évében elindult Ausztráliába és a környező szigetvilágba, ahol másfél évig tartó kemény munkát végzett körülbelül negyven helyen, közben betegségtől is gyötörtetve. Alig tért vissza hazájába, már franciaországi missziós körútra vállalkozott, azután pedig, 1880-ban, olaszországira, hatalmasan erősítve ez országok protestáns kisebbségeit, de a többségi valláshoz tartozók közül is sok vágyakozó lelket megmozgatva és a teljes világgosszág felé segítve. Római többségű országokban természetesen tömeges evangélizáló meeting-eket csak úgy tarthatott, hogy az angol birodalmi külképviselet támogatását igen hathatósan igénybevette; még így is vállalnia kellett azonban helyel-közzel nagyon sok kellemetlenséget, sőt életveszélyt. Az 1881—82. években Német- és Oroszországot látogatja meg evangelizációs célból, itt már megkülönböztetett figyelmet fordítva a skót szabad egyház *zsidómissziójának*, e különös szeretettel és áldozattal dédelgetett munkaágnak érdekeire. Majd 1882—1883-ban kilenc hónapig Dél-Afrikában dolgozik az angol és holland gyarmatosok, meg az angolul értő bennszülöttek között. Működése olyan mély benyomást kelt, hogy egy, a Kafferföldön létesített új missziói állomást az ő nevére neveznek el. Afrikából hazajövet, súlyosan megbetegszik, úgy, hogy csak 1885—1886-ban vállalkozhatik újabb körútra; a 73 éves törhetetlen igeharcos ekkor Görögországba és Kis-Ázsiába megy. A lakosság s a papság részéről néha egészen veszélyessé fajuló kellemetlenségek közepett is boldogan jár és égő szívvel tesz bizonyosságot a Pál apostol nyomdokain. Hazatérve, egyháza egyhangúlag moderátorává választja az 1886—87. munkaévre. Ezt a legnagyobb megtiszteltetést újabb munkavállalással hálálja meg: tíz hónapig járja Skócia felföldjét és szigeteit s evangélizálja az ottani, lelki-

leg s egyébként is elég elhanyagoltan élő lakosságot, száznolcvankilenc helységben — s a legtöbb helyen nemcsak egyszer — prédikálva. (Képzeljünk el *ugyanaz időt* egy magyar református püspököt, aki *ugyanilyen* — vagy akár sokkal fiatalabb — életkorban *ugyanennyi* időt és erőt fordít a tanya- és szórványvilág fölkeresésére!)

Amint moderátori éve lejárt, most már maga a Szabad Egyház kérte föl — a glasgow-i evangelizációs társasággal egyetértésben — utolsó nagy körútjára, amely már kifejezetten a zsidómisszió szolgálatába volt állítva, ha nem is azzal a rendeltetéssel, hogy csak zsidókat evangélizáljon. Ez a legutolsó nagy evangélizáló körútja — 1887 őszétől 1888 kora tavaszáig — volt az, amelynek során Magyarországra is eljutott s amelyet éppen ezért az alábbiakban külön és bővebben fogunk az eredeti naplóföljegyzésekből ismertetni. Az agg bajnokot, miután ennek a körútnak 75—76 éves emberre nézve egészen szédületes erőpróbáját is gyönyörűen megállotta (egy olyan európai télben, amelynek keménységével és hosszúságával talán csak a legközelebb átéltek hasonlíthatók össze), olyan megtiszteltetés érte otthon, aminőben skót szabadegyházi lelkipásztor még nem részesült a tragikus szakadás, tehát 1843 óta : meghívták a zsidómisszió ügyében előadást tartani az „established“ államegyház (Church of Scotland) 1889-i zsinatára (General Assembly) és ott olyan ovációban részesítették, amelyben a közel félszázados „disruption“ minden keserű emléke felolvadt, legalább is pillanatnyilag. Most már csakugyan elénekelhette volna a Simeon énekét, de azért még ezen az 1889-i nyáron is — három hónappal halála előtt, 77. életévében — tett egy rövidebb evangélizáló körutat az ő kedves skót felföldjén, huszonhat helyen szolgálva. Ez év augusztus 11-én még prédikált egy ifjúkori jóbarátja temetésén s jóformán a legutolsó napokig kitűnő testi és szellemi állapotban maradván, szeptember 18-án költözött el az Úrhoz gyorsan, nagyobb szenvedés nélkül, agyvérzés következtében.¹

2. Ez az igazán apostoli lelkű ember maga adta meg önmagának legpompásabb, legplasztikusabb, igazi skót kedélyre valló jellemzését, amikor évekkal halála előtt azt mondta az egyik leányának : *szeretné, ha úgy temetnék el, hogy egy kis sár volna a cipőjén.*² A legújabb korban kevés olyan szolgálja volt a Krisztus egyházának, akit annyira égetett volna a missziói tűz és aki annyira nem jól érezte volna magát bárminő sztatikus jellegű szolgálatban, akármily nyilvánvaló egyébként annak a szolgálatnak keresztyéni mivolta és egyházi minősége. Egész életével igazolta és kiabrázolta azt a meggyőződést, hogy „nincs nagyobb ügy, amely elfoglalhatná az ember lelkét, mint a Krisztus királyságának kiterjesztése az egész földre.“³ Ami következtetést

¹ Az életrajzi vázlatot főként a *Seed* nyomán állítottam össze : ennek szerzője a Somerville egyik gyermeke az öt (három fiú, két leány) közül, orvos.

² *Smith* 383. l.

³ *Smith* 341. l.

élete legvégén, legutolsó nagy körútjából levont az agg evangélista a gyermek és a hős hitével, az az egész életmunkájára talál : „Gyakran mondtam, hogy ennek a szónak : *lehetetlen*, a Krisztus földi munkájának beteljesedésére vonatkozólag, nem volna szabad előfordulnia a hívő ember szótárában. Isten országa terjedésének nem szabad megállania pénzhány miatt, sem semmiféle hatalom nem lehet képes megállítani haladását. Sem király, sem császár, sem cár, sem rendőri vagy pápai, vagy akármi más szellemi hatalmasság, sem a skepsis vagy a babonáság, az istentagadás vagy a pogányság őrzője, sem pedig a levegőbeli hatalmasságok fejedelmének [v. ö. Efez. 6 : 12] semmiféle agyafúrtsága nem képes megállani a sarat az Úr Jézus előtt, aki a maga hatását az Ő népének együttérző szíve, hite és imádságai által fejtí ki. Ami engem illet, ha nem közeledném már életem vége felé, Krisztus fenntartás nélküli ígéretében bízva : *Ha hitetek van, semmi sem lehetetlen néktek* — ma nagyobb bizalommal mennék előre, mint valaha.“¹

Mindenesetre rendkívüli testi és szellemi erővel ruházta őt fel Ura ennek a kivételes missziói teljesítménynek elvégzésére. Jól megtermett, robusztus skót volt, akit kínos idegzsábai élete végéig gyötörtek ugyan és a tengeri betegségtől is rettentően szenvedett, de egyébként semmi szervi baja nem volt. Honfitársait nemes, szép arcával, lengő gyér, ősz hajzatával az agg János apostolra emlékeztette,² a külföldön pedig, így Budapesten is, a „grand old man“-hez, Gladstone-hoz való hasonlóságával bűvölte el a sokszor nagyon heterogén elemekből álló hallgatóságát. „Egy köpcös ősz alak hamisítatlan angol típussal, kinek vonásaiból ellenállhatatlan zsenialitás, szívjóság és szeretetreméltó bonhomia tündöklenek. Kopasz úgy az arc, mint a fejtető, csak a halánték alatt és a nyakszirten leng, mint szállongó hópehely, egy hajfürt. A tiszteletet parancsoló rokonszenves külsőt emeli még a kifogástalan szabású frakk, mely midőn a széles vállakat takarja, viselőjében hamarabb egy küzdelemben megőszült államférfit, mint Istennek egy szolgáját gyanítat... Kezei majd enyhén csípőin nyugosznak, majd mint harci hős ágál, majd tapsol azokkal. Az erő, mely hangjában, a rugékonyság, mely testében van, megkap, bámulatra gerjeszt; szakadatlanul jár idestova az emelvényen, amint éppen beszédének tartalma kívánja.“³ A szörnyű hideg magyarországi templomokban is felsőkabát nélkül, szalonöltözetben, kivágott lakkcipőben beszélt,⁴ pedig ugyanakkor, a Napló bizonyossága szerint, éjtszakákon át csak ülve tudott valamit aludni kegyetlen idegfájdalmai miatt. Óriási testi energiák lakozhattak benne, hiszen még 60—70 éves korában is játék

¹ Smith 363. l.

² Smith 370—371. l.

³ *Debreceni Protestáns Lap*, 1888 január 7. (A következőkben : D. P. L.) Ez a cikk a Budapesti Tagblat 1887 december 16-i számában megjelent németszövegű tudósítás fordítása (a tudósítás valószínűleg zsidó forrásból ered); ugyanez angolul Smith, 354—355. l.

⁴ P. E. I. L. 1888. 245. skk. II. A szemtanú Kálmán Farkas leírása.

volt neki megmászni az egyiptomi nagy Piramist és a Vezuvot (amelyen már előzőleg is többször járt). De természetesen a test erejének végső forrása is a lélek és a szellem. Még vénkorában is a hitnek valami egészen ifjú, lenyűgöző és magávalragadó ereje áradt belőle. Életrajzírója szerint „a modern időkben valószínűleg egyetlenegy evangéliumi munkásnak sem volt soha annyi megterítetteje, mint Somerville-nek: lelkipásztorok és misszionáriusok, diákok és iparosok, gazdagok és szegények, férfiak, nők és gyermekek mindenféle nemzetiségéből és országából e világnak. Titkárainak állandó kimutatást kellett vezetniök lelki gyermekeiről és barátairól, akik bel- és külföldi missziói munkájából adódtak számára: ez a névsor a maga gazdagságával alighanem egyedülálló lehetne a Krisztus egész egyházának missziói történetében, és ő ennek a névsornak minden egyes tagjával levelezett, hitükben erősítgetve őket s egyenként imádkozva értük.”¹ Ez talán lelkes nagyításnak tetszhetik, ha sok részletes adat és bizonyosságtétel is nem igazolná. Budapesti evangelizációjának hatása alatt pl. egy tanárember (amint a Naplóból következtetni lehet, körülbelül a kitűnő református pedagógus és természettudós Dapsy László) nyilatkozott róla így: „ha csak 12 ilyen lelkészünk volna; más volna a magyarországi reformált egyház sorsa és állapota“, őt hallgatva „az ember szinte érzi lelkének megindulását s érzi, hogy két vagylagosság előtt áll: vagy elkérhozni, vagy megterni Krisztushoz“.²

Az egyszerűbb embereket férfias határozottságával s ugyanakkor gyermeteg szívjóságával nyerte meg Krisztusnak, vagy legalább mozdította meg Ő felé. A művelteknek imponáltak hatalmas történelmi, természettudományi, antik és modern irodalmi ismeretei, világjáró útjain szerzett gazdag és ezerszínű tapasztalatai, prédikációinak, evangélizáló előadásainak mesterkéletlenül is elegáns szónoki formája. Óriási segítségére volt a lelkekhez való közelférkezésében az ének és a zene, amelyekhez maga is, családja is kiválóan értett. Bensőséges kapcsolatba került a nála majd negyedszázaddal fiatalabb D. L. Moody-val, a hatalmas ébresztő hatású amerikai evangélistával s közvetlenül megfigyelhette, hogy ennek I. D. Sankey-vel, a kiváló énekessel és számtalan ébredési ének, dallam és szöveg szerzőjével való állandó együttműködése mennyire előmozdította egy-egy nagy ébredési campagne sikerét. Somerville a nagy körútjaira szintén magával vitte családjának valamelyik tagját, egyik gyermekét vagy unokáját, s az nemcsak titkári szolgálatokat teljesített körülötte, hanem az illető környezetben még ismeretlen ébredési énekek — rendszerint a Moody—Sankey-féle szövegek és dallamok — betanításáról is gondoskodott: a szövegekből hevenyészett verses fordításokat csináltattak az illető nyelven s ezek segítségével tanították meg alkalmilag szervezett kis karoknak a dallamokat, amelyek bármily édeskésen szentimentálisok s világiasan gyors-

¹ Smith 388. l. Amint látni fogjuk, a magyar Balogh Ferencsel is!

² D. P. L. 1887. 468—469. l. Szalay József tudósítása.

üteműek voltak is egyébként, újszerűségükkel, fülbemászó voltukkal és szövegük határozott ébresztő tartalmával mégis legtöbbször rendkívüli hatást idéztek elő. Somerville a prédikációinak és előadásainak nemcsak elején és végén, hanem közben is többször megénekelte az alkalmi karokat s velük a közönséget, vagy pedig maga gyujtott rá egy-egy lelkesítő új énekre.

Természetes, hogy hatásának legdöntőbb tényezője mégsem ez volt, hanem fáradhatatlan igehirdetése, kimeríthetetlen evangéliumi bizonyásgtétélei. Ezek közül számos jelent meg nyomtatásban,¹ sokat fordítottak le idegen nyelvekre, így néhányat magyarra is.² Megállapítható belőlük, hogy teljesen még ma sem fakultak meg. Nagyszerű bibliaismeret mellett ragyogóan plasztikus előadás, mindig szerencsés kézzel alkalmazott illusztrációk, kitűnő gyakorlati lélekelemzés, megrázó lelki hatásoknak folyvást új és meglepőnél meglepőbb fordulatokban való kifejtése a legmegkapóbb vonásaik. Hogy ezekkel milyen hatást tudott tenni még oly konzervatív körökre is, amelyek az ébredési prédikálásmódot bizalmatlanul nézték nemcsak szokatlansága miatt, hanem elvibb megfontolásokból is, erre. — a magyar út tanulságai mellett — jellemző példa az a minden fanyarsága mellett is végsőleg elismerő kritika, amely a *Evangelisch-Kirchlicher Anzeiger*ben jelent meg róla 1881-i berlini evangelizációjakor.³ A lutheránus államegyházi-ság történelmi levegőjéből beszélő kritikus legelőször is kiemeli evangélistánk egyéniségének rokonszenves voltát, azután megdicséri azért, hogy semmi mást nem hirdet a tiszta Evangéliumon kívül, semmiféle felekezetnek nem toboroz híveket, pénzgyűjtéssel sem foglalkozik. De a prédikálására már azt mondja, hogy „egészben véve sokkal erősebben van szenzációhajhászással fűszerezve, hogysen osztatlan helyesléssel találkozhatnak. Mint minden ébredési prédikátor, Dr. Somerville is inkább a pszichikai, mint az intellektuális elemeit igyekszik megragadni emberi természetünknek. Mi németek, kénytelenek vagyunk ebben az egyoldalúságban valami egészségtelen vonást látni és azt megállapítani, hogy prédikálási módja a homilétikai karrikatúra határát súrolja. Másfelől azonban azt a tényt sem téveszthetjük szem elől, hogy ez a módszer bizonyos lelkiállapotokban és az értelmi műveltség bizonyos fokozatain, szemlátomást hatásosan alkalmazható“. Kétségtelen, hogy igehirdetése mérföldes távolságban állottak a kontinentális protestantizmusban akkor megszokott, klasszikussá és egyben megúnttá vált, kiüresedett „egyházi beszéd“-típustól, sőt az is bizonyos, hogy mai tisztább és elmélyedtebb

¹ A *Seed*-kötetben s kettő a *Smith*-kötet függelékében is.

² Dr. Somerville skót lelkész és hittérítő beszédei, melyeket Mező-Túron és Türkevén tartott. Közrebocsátja Révész Mihály. Garzó Gyula : *Gyakorlati Bibliamagyarázatok* c. szakfolyóirata 1888. évi folyamában. Három igehirdetés a 89—128. lapokon. Egynek-egynek a terjedelme a mai átlagnak három-négyszeresével — Ugyancsak a Révész Mihály fordításában : Dr. Somerville két missziói beszéde. Mezőtúr, 1888. — Több más európai nyelvre természetesen szintén lefordították beszédeit ; egy zsidómissziói tárgyút maga a nagynevű *Delitzsch* Ferenc ültetett át németre (*Smith* 213.).

³ *Smith* 209. l.

látásunkkal nem tudjuk bennük megtalálni a reformátori igehirdetés, azaz bibliamagyarítás legdöntőbb követelményeinek megvalósulását sem. Somerville-nek a bibliai Ige, akár textusról beszél, akár textus nélkül, inkább csak *alkalom* arra, hogy vonzó, megvonzó és gyűjtő modorban előadja a maga Szentlélektől izzó hitbeli meggyőződését, amelytől elválaszthatatlan a veszendő testvérelek iránti égő felelősségérzete és megmentésének forró vágya, s nem azt a benyomást merítjük legtöbb megnyilatkozásából, hogy ott *maga az Ige* beszél s beszédét az igehirdető megelőző alázatos és engedelmes *igehallgatása*, az Igére való figyelmezése alapozta meg és tette lehetővé. De ebben a kifogásolható vonásban Somerville a maga korának legnagyobb hasonló irányú igehirdetőivel, így pl. a nála 21 évvel fiatalabb, világhírű és Magyarországon is annyit olvasott, reprodukált Ch. H. *Spurgeon*-nel is osztozik. Nem lehetetlen, hogy ez az ébredési irányú (nem annyira igehirdetésnek, mint inkább csak) bizonyosságtevésnek általában véve többé-kevésbé közös vonása: pl. a néhány éve Magyarországon járt „labdarúgó-evangélista“ Stewart Jakab beszédeiben is egészen meglepő hasonlóságot lehet fölfedezni a Somerville-éihez. Isten az Ő Fiától és egyházától pillanatnyilag távol álló lelkek fölébresztésére és hazahozására nyilván a bizonyosságtevésnek *ezt* a módszerét is rendelte és megáldotta, a mellett, hogy a már fölébredt lelkek ébrentartására, „minden tudományban és jócselekedetben“ (II. Thess. 2:17) való folytonos erősítésére, az Isten királyi házának állandó építésére, a Krisztus hadseregének örökös harckészségében és győzelmi szenvedélyben való tartására *csakis az állandó igetanulmány és igemagyarítás a nélkülözhetetlen és pótolhatatlan eszköz*. Az egyház ébresztő és hódító hadjárataiban — akár a keresztelt, akár a kereszteletlen pogányság között — tíz Kálvin vagy Thurneysen sem pótolhat egy Somerville-t vagy egy Stewart-ot; viszont az egyház *mindennapos* épülésében, Ura napiparancsának meghallgatásában és követésében száz Somerville vagy Stewart is elégtelen annak a munkának elvégzésére, amelyet elvégezhet minden adott helyzetben egyetlenegy alázatos és engedelmes kálvini, általában *reformátori* típusú *igehallgató* igehirdető. Ez abból is kiviláglik, hogy ugyanazt a szépen és hatásosan kidolgozott ébresztő bizonyosságtevést egymásután sokszor és sok helyt el lehet mondani (amint ezt Somerville — ki beszédeit idősebb korában legtöbbször *olvasta* — *számtalanszor* megcselekedte, pl. magyar körútjában is sokszor megismételte a magyarul is megjelent beszédeit, de másokat is, valamint a „What Christianity owes to the Jews?“ c., az egész kontinensen elhíresített előadását), de a valódi gyülekezetépítő bibliamagyarítást tetszészserinti helyen és időben nem lehet repetálni; annak lényegéhez tartozik a „*hic et nunc*“ meghatározottság. Mindezt azonban *nem* a Somerville és az ébredési mozgalmak *kisebbitésére*, csak Istentől rendelt feladatkörük elhatárolására mondjuk el.

Még egy olyan vonása volt Somerville-nek, amely emberileg és keresztyénileg egyaránt igen vonzóvá tette egyéniségét: egyszerű *humora*, amely nemesen csillámló aranyfonálként szövi át

olykor legkomolyabb megnyilatkozásait is, és azt bizonyítja, hogy ez a Szentlélek-vezette férfiú a maga pompás testi és lelki egészségéből fakadó biztonságérzetében remekül fölébe tudott emelkedni az emberi élet és az ú. n. „vallásos lélek“ kicsinyes gyarlóságainak és nyomorúságainak, a nélkül, hogy csak egy pillanatra is szeretetlenné, fölényeskedővé, együttnemézővé vált volna.

A Napló is ragyog az agg istenemberének ettől a már csaknem időtlenül humoros életszemléletétől; de idézünk két példát az ausztráliai ébredési campagne-ból is, két feleletét az evangelizátoroknak szokásosan feltett (önmagukban is eléggé jellegzetes) kérdésekre :

„Ki volt a Dávid király anyja?“

„Kétségtelenül rendkívül kiváló hölgy lehetett. Emlékezetem szerint a Szentírásnak csak egyetlenegy helye említi őt, de a nevét úgy tudom, ott sem olvassuk. Mindamellett, bár a Szentírás hallgat erről a kérdésről, egy dolgot kielégítőleg bizonyítottnak tekinthetünk : ez pedig az, hogy Dávid királynak — volt anyja.“¹

(Ez a kérdés és felelet az ily alkalommal szokásos kérdezősködések egyik fajtáját jellemzi és persziflálja fényesen : a Szentírás tizedrendű tárgyi kérdéseibe való oktalan kuktáskodást és egyúttal a „pap“ zavarba hozni akarását.)

„Lehet-é a keresztyén embernek táncolni?“

„Ennek a kérdésnek megítélésében nem óhajtok szigorúskodni. Én el tudom képzelni, hogy vannak táncok, amelyekkel szemben bizonyos körülmények közt nem lehet fölhozni ellenvetést. Ellenben a *mai tánc* [65 évvel ezelőtt!], már amennyiben énnekem megvan az alkalmam megítélni, nem olyan, hogy ajánlani tudnám és nem tarthatom kedvezőnek a keresztyén vallás szempontjából. Például itt van a keringő és a galopp, meg a hasonló táncok : ezeket nem tarthatom alkalmasnak arra, hogy különböző nemű fiatal személyek résztvegyenek benne... Hát amikor házas emberek táncolnak? *Nincs kifogásom az ellen, hogy a férj feleségével táncoljon*; de az, amikor a férfi más ember feleségével táncol, már egészen más dolog. Tegyük föl, hogy én ott ülnek nyugodtan a nappali szobámban s egyszer csak berontana egy férfi, elkapná mellőlem a feleségemet és karját derekára fonván, elkezdené vele körülvalcerezni a szobát. Hát én ugyan nagyon békességszerető ember vagyok, de ha valamikor, ilyenkor éreznék kísértést arra, hogy *karizmám* helyett *karizmaimat* érvényesítsem (az eredetiben : „tempted to what is called muscular Christianity“), mert az atyafit valószínűleg galléron ragadnám és kiröpíteném a szobából. És már most mi különbség van a között, hogy *egy* ember vagy *száz* ember van-e jelen a szobában? Én nem tudok meglepődni azoknak a rettenetes válási eseteknek nagy számán, amelyekről oly gyakran hallunk [65 évvel ezelőtt!], amikor azt látom, hogy férfiak más férfiak feleségével, asszonyok más asszonyok férjeivel

¹ Smith 177. l.

táncolnak. Hogyha egyszer a szívek megtelnek Isten szeretetével, ezek a dolgok elveszítik azt a vonzóerejüket, amellyel ma, úgy látszik, bírnak; elveszítik varázsukat s a fiatalok nagyobb örömet találnak egyéb dolgokban.¹ (Ez a kérdés és felelet az ilyen alkalommal szokásos kérdezősködések *másik* fajtájára jellemző pompásan: a törvényeskedésre és aggodalmaskodásra, amelyre egészségesebb feleletet ma sem lehet adni, mint amelyet Somerville két emberöltővel ezelőtt adott; parancsolni és tiltani itt nem lehet, a „megengedett“ és „meg nem engedett“ táncok keresztyéni listáját felállítani sem Somerville-nek, sem másnak nem sikerülhet; *több* és *más* öröm kell a szívbe, mint amit a tánc adhat: ez az egyetlen evangéliumi megoldás.)

Ezt a férfiút küldte az egyház Ura arra, hogy egy igen erős megrázkódtatást adjon 1887—88 kegyetlen telén a magyar Bethesdának. Valósággal a Jókai bűbájosan fantasztikus meséjére gondol az ember: egy pompás, kemény magyar matrózfiú befagy hajójával a sarkvidéken, titokzatos palaeontologikus barlangokba jut be és ott egy nyugodtan alvó acéltükrű tóba követ dob: a tóban geológiai forradalom robban ki és nagyszerű kőzetek alakulnak belőle földrengető rázkódtatások között. A tó vizének ősvilági anyaga éppen csak azt az egy kődobást várta, hogy cseppfolyósból szilárd formákat öltjön. Talán a Somerville-misszióknak valami ilyenféle jelentősége volt a magyar református, különösen az alföldi kálvinista élet alvó tavában, a dekadenciájában oly boldog és gondtalan liberális korszak végén, a millennium küszöbén...

III. Somerville Magyarországon és a környező államokban.

1. 1887 szeptember 20-án indul útnak unokája, a Naplóban mindig meghatóan gyöngéd szeretettel emlegetett s a legtöbbször meg is dicsért „Frank“ társaságában. Szeptember 24-én már Bécsből ír feleségének, megragadóan megütve egész útja és szolgálata lelki alaphangját: „Nagy szükségem van az Úrnak Lelkére. Őt érzékünk közül egyikkel sem ismerhetjük meg az Úr Jézust. S mégis az kívántatik tőlünk, hogy szeressük Őt minden fölött, ami csak ezen a földön a szem, a fül, a tapintás körébe tartozhatik. Hát vajjon a Szentlélek vezetése nélkül hogyan tudna a szívünk eltalálni Hozzá?“

Szeptember 28-tól Cseh- és Morvaországban kezdi meg az evangelizációt, természetesen az ottani elszórt és csekélyszámú református gyülekezetekre támaszkodva elsősorban. November 14-ig bezárólag, tehát 47 nap alatt 26 helyen 41 beszédet tart. A cseh-morva reformátusságról, különösen pedig lelkipásztorairól általában nagy elismeréssel nyilatkozik. Jellemző és sok későbbi, ránk magyarokra kedvezőtlen külföldi fejleményt megértet, hogy Somerville a maroknyi cseh-morva református lelkészi társaságban már ekkor egyre-másra találkozik olyanokkal, akik Angliá-

¹ Smith 178—179. II.

ban vagy Skóciában jártak s angolul kitűnően tudtak, a tolmácsolást minden nehézség nélkül végezhetők (többen még az angolul nem tudók is ismerték már németre fordított beszédeit!) — a hatalmas magyar reformátusságban pedig csak elvétve fog ilyenekkel találkozni! Nem kevésbé jellemző, hogy azok a cseh-morva lelképásztorok, akikkel találkozik, jórészen ilyen neveket viselnek : Tardy, Szalatnay, Kossuth, Molnár stb. — de egyetlenegy sincs közöttük, aki tájékoztatná a *Magyarországba készülő Somerville-t* az ő *magyar* őseiknek a cseh-morva egyházak feltámasztásáért száz esztendővel azelőtt vállalt áldozatos munkájáról! Ha erről valamit ott hallott volna, lehetetlen, hogy föl ne jegyezte volna naplójába, ahol sokszor egészen aprólékos kuriózumokról is megemlékezik. Ilyen pl. ez : a Tabor városában tartott evangélikációs meeting alkalmával az őt tolmácsoló Adlof lelkésznek sikerült elérnie, hogy abból a házból, ahol az összejövetelet tartották, eltávolítottak egy régi, fából való nagy feszületet, amelyhez addig még a protestáns lakosság is nagyon ragaszkodott. Somerville ebben az evangéliumi igazság diadalát látta s miután Adlof a feszületet ajándékba elkérte a tabori hívektől, még a vonaton összetörték az „idolatrous figure“-t : igaz, hogy a darabjait nem semmisítették meg, hanem eltették maguknak emlékebe. (!) Ez a jellemző apróság, de Somerville-nek éppen ebben a Naplójában tett számos bizalmas nyilatkozata is mindenestre az ő kemény és a durvaságig kíméletlen antiromanizmusára mutat s az ősi brit „no popery!“ szellemét lehell. Valószínű azonban, hogy ezt a hangulatot az öregemberben évről-évre jobban szította az a sok nyílt vagy titkos gáncsvetés, amelyekkel evangélikációs körútjain Róma részéről mindenütt találkozott, annak ellenére, hogy evangélikáló beszédeiben az antiromanizmust sehol sem élezte ki s az evangéliumi megtérést nem azonosította egyszerűen a Rómától elfordulással.

November 20—29 közt Bécsben evangélikált, kilenc beszédet tartván, s ezalatt ülte meg csöndes hálaadással lelkésszé szenteltetésének félszázados fordulóját. Közben melegen összebarátkozik a nagynevű (és igaz magyarbarát) Böhl Eduard református teológiai professzorral, aki nála 23 évvel fiatalabb s akiről jólesőleg jegyzi föl naplójába : „Azt mondja, két dolgot tanult tőlem : először, hogy amikor az Úrért való tevékeny munka kockázatát vállaljuk, nem szabad visszariasztani bennünket az életkorral vagy a testi állapottal járó gyöngeségeknek ; másodsor, hogy az Evangélium életbevágó igazságait merész bátorsággal kell hirdetni, akárki áll is ellenük.“ Az ausztriai protestantizmusban akkor éppoly kevés missziói felelősségérzet volt, mint a magyarországiban s a derék Böhl-nek ebből az őszinte nyilatkozatából nemcsak a saját személyére nézve olvasható ki jókora adag önkritika.

2. December 1-én érkeznek Budapestre és a Hungáriában szállnak meg. Jóformán a legelső sorok, amelyeket Magyarországon leír feleségének a Napló számára, arról emlékeznek meg igen meghatóan, hogy a szálló ablakából milyen szépen rálátni a királyi várra, ahol az áldottemlékü Mária Dorottya főhercegnő

— a pesti skót misszió legelső nagy pártfogója — lakott! Annál jobban bántotta, hogy magyar tolmácsot Budapesten napokon át nem tudott kapni a skót misszió akkori kiváló vezetőjének, az igen derék, jóemlékezetű magyarbarát Moody Andrásnak segítségével sem, pedig még a Vámbéry Ármin segítségével is reménykedett, akivel ismeretségbe került s aki a jóhiszemű öreg embernek nem tartotta szükségesnek elárulni, hogy zsidó és még hozzá hitetlen! (Vámbérynek „Hungary in ancient, medieval and modern times“ c. Londonban, 1887-ben megjelent művét Somerville még a körút előtt vagy az alatt el is olvasta.) December 2—16 között tartott 12 budapesti előadásából épp ezért is csak négyet tartott magyar, a többit (nyilván legnagyobbbrészt zsidó közönség előtt) német tolmácsolásban. Az egyik magyar előadásán maga Szász Károly püspök üdvözölte. Egyszer tolmácsolta Szabó Aladár akkor budapesti segédlelkész, de már itt Budapesten hozzácsatlakozott magyarországi útjának legállandóbb kísérője és tolmácsa: az Edinburghban és Bécsben tanult s később kiváló missziói és evangelizációs munkát végzett Szalay József, a fiatal „peckes, derült kedélyű, melegszívű, a mellett mélyen hívő“ (Somerville saját szavai a Naplóban) nagybecskereki lelkipásztor (1855—1917), kinek hűséges munkájával Somerville mindvégig fokozódó mértékben meg volt elégedve és akitől legtöbb segítséget kapott a megtanítani kívánt új, legnagyobbbrészt Sankey-féle énekek hevenyészett magyar fordításához is (ilyen fordítmányokból 1895-ben Szalay egy kötetre valót „Keresztyén missziói énekes“ címen ki is adott). Már itt megjegyezzük, hogy az említett két fiatal lelkészen kívül Somerville-nek egész magyarországi útján mindössze négy olyan magyar lelkészi személlyel volt még találkozása, akik Skóciában tanultak s akiknek tolmácsi szolgálatát egyszer-másszor igénybevehette: Balogh Ferenc és Csiky Lajos debreceni teológiai professzorokkal, Kecskeméti Ferenc békési (azelőtt észak-amerikai) lelkipásztoral (aki az énekek fordításában is segített) és — egy rövid időre — a későbbi nagyváradi lelkipásztor, majd püspök Sulyok Istvánnal, aki akkoriban szegedi segédlelkész volt. (A már említett természettudós Dapsy László budapesti tanárnak szintén volt egyébként teológiai végzettsége, Edinburgh-ban is járt, és Somerville bizonyágtételei olyan mélyen megrázták, hogy egészen őszintén feltárta tépelődő szívét az agg mester előtt, még tolmácsolására is vállalkozott volna Budapesten, de erről szívgyöngeség miatt kénytelen volt lemondani.) A Budapesti Tagblatt-ból vett szemelvény kiegészítésére érdekes ideiktatnunk e budapesti előadások emlékéül a fiatal Szabó Aladár tollából eredő leírást is: „Általában élénk festés, a dolgoknak plasztikai kidomborítása, az eszméknek bámulatos megérzékítése és a jeleneteknek élethű megjelenítése képezik Dr. Somerville hatalmának egy részét s hatása titkát. Csakhogy a szóban, beszédben s alakításban rejlő ügyességet a Krisztus és az emberek iránt való szeretet mozgatja. Bámulatos látni és hallani azt az öreg embert, amint az ifjúhoz illő elevenséggel és tüzzel jár fel s alá, egyszer a szentvédély egész hatalmával tör ki, másszor egy kisleány duzzo-

gását adja elő, majd a bűnös lelkekhez mennydörgi az intés szavait.¹

A karácsony és az újév közti időszakot Grácban töltik Somerville-ék. A puritán skót fejcsoválva emlékezik meg az akkor már errefelé meglehetősen kifejlődött karácsonyfa-kultuszról, ám ugyanakkor karácsonyi ajándékkul ezeket a mélységesen evangéliumi sorokat írja december 21-ről feleségének :

„Mostanában sokat gondolkozom a keresztyén éberség, a vigyázás fontosságán. A bűn mindig kész letipró erővel ráugrani az Isten gyermekeire is, mégpedig éppen akkor, amikor azt hiszik, hogy legszentebb pillanatait élik életüknek. *Vigyázzatok, vigyázzatok, vigyázzatok* — ez a kiáltás hangzik szüntelen a Szentírásban. Az úgynevezett perfectionismus tanának az egyik veszedelme abban áll — szerintem —, hogy jóra való embereket épp akkor tesz aluszékonyakká, épp akkor tölti el őket hamis biztonságérzettel, amikor a foltos leopárd rájuk készül ugrani.“

Egy félszázadot Krisztus önmegtágadó szolgálatában eltöltött keresztyén ember részéről milyen alázatos és milyen magasztos, minden szektás „szent“ gőgöt mennyire megítélő bizonygatétel ez!

1888 január 3-án már ismét Budapesten vannak, hogy onnan megkezdjék útjokat a magyar reformátusság szívébe.

2. Közben beáll a kemény tél, a XIX. század egyik legszigorúbb középeurópai tele, hónapokig tartó hatalmas havazásokkal és hófúvásokkal — amelyek a vasúti közlekedést is minduntalan megzavarják —, 15—20° Celsius körüli hidegekkel, rövid olvadási időszakok után újabb-újabb szibériai orkánokkal. Debrecenbe megérkezésük napját, január 7-ét is „quite a Russian day“-nek nevezi a nagyon edzett, de addig inkább tengeri klímához szokott öregember, aki ilyen időjárásra még ruházatilag sem volt felkészülve eléggé (itt Magyarországon volt kénytelen bundát vásárolni, ami takarékos skót lelkiismeretét eléggé nyomta is) s ettől fogva makacs idegzsabája mellett jóformán állandóan meghűléssel is küszködött magyar körútján s éjtszakái nagy részét idegfájdalmaktól és köhögéstől kínozva, ágyon kívül, karosszékben kénytelen tölteni. Ha a „meghátrálás embere“ lett volna, már ezek a körülmények éppen eléggé elvehették volna kedvét útja folytatásától. De Debrecenben csakhamar még lehangolóbb tapasztalatokat is szerez. Balogh Ferencnek épp akkor halt meg kisleánya, felesége pedig súlyos beteg volt s ezek a csapások lehetetlenné tették, hogy a Balogh segítségét debreceni és további munkájában nagyobb mértékben igénybevehesse, pedig erre ugyancsak számított, s az akkor élete 52. évében járó, lobogó tiszta lelkű, igazán sugalmas professzori egyéniség megismerkedésüknek jóformán első percétől kezdve megnyerte az öreg úr folyvást fokozódó rokonszenvét. Tetézte a bajt, hogy a másik remélt segítőtárs, a mozgékony fiatal Csiky Lajos professzor, aki nagy lelkesedéssel állt szolgálatára a Debrecenbe érkező Somerville-nek, néhány nap

¹ P. E. I. L. 1887. 1616—1617. hasáb.

mulva szintén ágynak esett. Így Baloghra legfőljebb helyben lehetett valamennyire számítani, Csikyre még ott sem — pedig Somerville mind a kettőtől továbbmenő utain is tolmácsi segítséget remélt. Az óriási hófúvások azután a tervezett 2—3 nap helyett 10 napra, január 17-ig bezárólag odarekesztik őket Debrecenbe, ott viszont ezt a kényszertartózkodást megfelelő segítség és szervezetség híján nem tudják jól kihasználni.

Debrecenben e miatt a tervezett nyilvános előadásokból is csak egyet tud megtartani — a városházán, ahol a közönségnek maga Simonffy Imre polgármester mutatta be — és ahol az az enyhén komikus dolog történt, hogy amikor tüzesen előadott evangelizációja után elmondta az áment, a közönség harsányan „megéjlenezte”,¹ egyébként azonban csak a kollégiumi ifjúsággal, különösen a teológusokkal tudott Balogh Ferenc közvetítésével szélesebb és zártabb körökben foglalkozni, amiért azok szemlátómást nagyon hálásak voltak. Ezekről a teológusokkal eltöltött órákról roppantul kedvesen ír a Napló,² de más oldalról a Debrecenben tett megfigyelések és tapasztalatok hatása alatt szinte lapról-lapra több megütközés, sőt elkeseredés jut benne kifejezésre, amin azonban — az akkori skót mérték alkalmazásával az akkori magyar egyházi, kivált tömeggyülekezeti és legfőként debreceni viszonyokra — egyáltalán nem csodálkozhatunk :

„Valami különös egyházi állapot van ebben a városban. Tulajdonképpen csak *egyetlenegy* református gyülekezet van, *öt* lelkipásztorral és *három* templommal ; ez az egy gyülekezet azonban 40,399 lélekből áll! Hát hallottál te már valaha valami effélet?” (írja feleségének, január 9).

„Akármilyen hatalmas is számszerűleg ez az úgynevezett evangéliumi református egyház, ennek a városnak a vallási állapotát jónak egyáltalán nem lehet mondani“ (január 11).

Balogh Ferentől, aki öt jellemző teljes őszinteséggel tárja föl előtte a helyzetet, még további szomorú adatokat is kap :

„Az öt lelkipásztor közül kettő már öreg és beteges [Révész Bálint, Könyves Tóth Mihály], a harmadik hatalmas számú iskolát felügyel [Némethy Lajos], a negyedik [Kiss Albert] országgyűlési képviselő s az egyház pénzügyeit irányítja. Ebből nyilván az következik, hogy ezek a lelkipásztorok csak ritkán prédikálnak.“ (Ez pontosan így is volt, csak az ötödik, az akkor java férfikorában lévő Könyves Tóth Kálmán ispotályi lelkipásztor tudta ellátni rendszeren a katedrai szolgálatot.)

A templomok nyomorúságosan hidegek és világítatlanok, kisebb összefüveteli helyiségek egyáltalán nincsenek ; a templomi

¹ D. P. L. 1888. 16. l.

² Az akkori teológiai hallgatók közül Csánki Benjámint nyug. egyetemi tanárt, Török Imrét nyug. esperes-lelkipásztort, Nagy Gyulát nyug. tanítóné-képzőintézeti igazgatót, Dr. Bartók Jenő nyíregyházi lelkipásztort sikerült megkérdeznem emlékeik és benyomásaik felől. Valamennyien máig is alig elhalványult mély hatásról számoltak be. „*Napokig nagyon komoly maradtam utána*“, úgymond az egyik, s ezt bizonyára mindegyik elmondhatná.

éneklés „lassú, dünnögő, szomorú moll“, bár elismeri, hogy „harmonious“.

„Az egész városnak egy hatalmas fölrázásra volna szüksége... Nincs kétségem afelől, hogy magyar diákoknak Skóciába menetele — a csehekéhez hasonlóan — nagyon jó hatással fog lenni a hazájukba visszatérésük után, aminthogy ez a jó hatás már is mutatkozik. A mi skótjainknak pedig — folytatja tovább — részen kellene lenniök, hogy az Evangéliumnak ők maguk miként veszik hasznát: vajjon nem az történik-e, hogy önáluk is megromlik a tiszta tan, világias megalkuvások következtében beszennyeződik vagy elernyed a keresztyén élet s e miatt elszalasztják annak az alkalmát, hogy ezekkel a kevésbbé kedvező helyzetben lévő kontinentális egyházakkal jót tegyenek? Ha elgondolkozom a protestantizmus állapotán azokban az országokban, ahol most járok, szomorúsággal telik meg a szívem, annyira sok apatikus tünetet veszek észre éppen azoknál, akik szívének lánggal kellene égnie a szorongó vágytól, hogy felépíthessék Jeruzsálem leomlott kőfalait“ (január 13).

A debreceni s általában a magyar református egyházi élet berendezkedéseit háromszázötven év óta egy állapotban megmerevülteknek látja; mindenütt igen nagy „apathy and deadness“. „Egészen határozottan az a benyomásom, hogy nincs még egy olyan egyház és munkamező a világon, amely annyira megérné külföldi keresztyéneknek a pásztori evangelizáció fáradságát és költségeit (outlay of ministerial evangelization), mint a magyar.“ A lekipásztorok többsége ugyan nem racionalista, de mégis világias szellemű és sekélyes vallásos élete van. Szerencse, hogy a Heidelbergi Káté hivatalosan el van ismervé: ebből még támadhat élet! Magáról Balogh Ferencről is, akit részletesen kikérdez lelki fejlődéséről, bizonyos meglepetéssel jegyzi föl, hogy megtérésének pontos idejét nem tudja megjelölni (bár azért elhiszi neki, hogy megtért!) s azon még inkább megütközik, hogy teológiai tanóráit nem imádsággal kezdi — de egyébként „igen érdekes és alázatos ember“ benyomását teszi rá és annyira szívébe zárja már csak akkori nagy megpróbáltatása miatt is, hogy még Skóciába hazatérte után is pásztori levelezést folytat vele, amint még látni fogjuk.

A január 15-i vasárnapon Frank elmerészkedik a Nagytemplomba. A kegyetlen hidegben 107-en hallgatják egy segédlelkész prédikációját, ugyanakkor pedig a Kistemplomban egy harmadéves teológus szolgál. „Mégis csak leverő, hogy ilyen állapot egyáltalán lehetséges.“ De azt tárgyilagosan hozzáteszi, hogy egész Európában többé-kevésbbé mindenütt ilyen a helyzet, ahol az egyházakat az állam anyagilag támogatja, adójuk behajtását biztosítja. „Ezzel az állam lehetőséget nyer arra, hogy ellenőrzés alatt tartsa az egyházat és megakadályozza az egyetlen Feje által eléje tűzött magasztos hivatás teljesítésében.“

3. Végre január 17-én újra lehet utazni. A hó- és jégborította Alföldön — „ilyen lehetett az orosz sivatag, kiált fel, amikor Napoleon hadai elvesztek rajta!“ — szerencsésen megérkeznek

Szolnokra. Ide adott találkozót a zsidómissziót különlegesen is szívén hordozó aggastyán a tápiószelei rabbinak, Lichtenstein-nak, akire, mint Krisztushoz hajló zsidóra, már előzetesen felhívták a figyelmét. A találkozás megtörténik, de meglehetősen csalódással végződik: a rabbi, aki több mint nikodémusi óvatossággal sompolyog be hozzá a szolnoki szállodába és enni sem ül le vele, hangoztatja ugyan krisztushívó voltát s ígéri, hogy fajtstvéreit is igyekszik Krisztushoz fordítani, de megkeresztelkedni nem hajlandó, hiszen akkor elveszíti a kenyerét s nem tudja családját fenntartani. A jó öreg Somerville mégsem alkot egészen elítélő véleményt a rabbiról, aki felkíséri Szolnokról Budapestre és készsokkal búcsúzik tőle.

Budapesten ismét napokat kénytelen tétlenül eltölteni, mert Szalay József, akinek tolmácsi szolgálataira most már egyedül támaszkodhatik, nem ad életjelt magáról. Már-már azon töpreng, hogy ennyi sorozatos akadállyal szemben mégsem erőlteti tovább az útját, hanem visszafordul; hiszen a két debreceni professzor is ezt tanácsolta volt neki, egyrészt a rettentő hideg, másrészt az út további részének teljes előkészítetlensége miatt!¹ De másfelől mindazok után, amit tapasztalt, annál mélyebben vág szívébe a felelősségérzet a magyar református egyházért. Nem hajlandó ugyan elfogadni azt a véleményt, amelyet Budapesten hall: hogy „a magyar egyház halott” — de az bizonyos, úgymond, hogy „akár a lelkipásztorok, akár a nép állapotát nézem, kiáltó szükség van az Élet igéjének energikus terjesztésére” (január 21). Minthogy pedig végre Szalay is előkerül, arra dönt, hogy az ő segítségével mégis folytatja útját, nem törődve napok óta tartó erős hűlésével.

Így jutnak el átmenetileg enyhülő időben január 25-én Szegedre, ahol — értesülése szerint — római ellenakció következtében csak kisebb összejöveteleket tud tartani, de ezeken nagyon intelligens közönség vesz részt, köztük egy római katolikus teológiai tanár. A Csillagbörtönben is prédikál 68 rabnak, akik közül — amint Frank megfigyelte — csak egyetlenegy ásított. A rabok úgy megszeretik az új énekeket, hogy szinte könyörögve kérik, hadd énekelhessenek még tovább. „Ó, jön a Krisztus — jegyzi fel holdogán —, hogy a foglyoknak szabadulást hirdessen és a megkötözötteknek megoldást”² (január 27).

¹ S. levele Balogh Ferenchez Bukarestből 1888 márc. 8-ról (Debreceni Koll. Anyakönyvtár R. 1516. CLXXVI. 1—7.). Ugyane szám alatt a többi levél is.

² Sulyok István püspök úr, akkori szegedi segédlelkész, mint szemés fültanú, a következőket írja a szegedi evangélicizációról hozzám intézett kedves magánlevelében: „A szokatlan esemény a nagy kath. városban nagy figyelmet keltett és egyetlen iskolatermünk zsúfolásig megtelt különböző vallású hallgatókkal. Különösen a második prédikálásán, amelynek hallgatásán zsidó polgártársaink feles számban jelentek meg. Nyomában azonban a messzebbnéző cél tekintetében siker nem jelentkezett. Mi, amennyire lehetett, az ünnepélyes összejövetelt minél emelkedettebbé tenni igyekeztünk. Így sikerült egy kisebbszámú női énekkart összehozni, amely hatásosan énekelte a Somerville által megjelölt s magyarra fordított angol evangélicizáló énekeket. A kedves dallam és szöveg egyik-másik szívben meg is maradt, s mint Somerville emléke néha megszólalt az ajkakon. De ennél több nem történt.” (Nagyvárad, 1943 május 26.)

Január 28-án újra nagy hidegben átmennek Hódmezővásárhelyre, ahol a tudós Szeremlei Sámuel lelkipásztor fogadja őket. Figyelmes kicsiny hallgatóság gyűlik össze előadására, az új énekek szépen mennek, de annál inkább megütközik Szeremleinek azon a kijelentésén, hogy ő nem vár megtéréseket Magyarországon. „Az a gyanúm, úgymond, hogy ez az ember nem hisz magában a megtérésben.“ Azon pedig valósággal felháborodik, hogy a szállodában szombat estétől vasárnap kivirradtig csizmadiabál van, „olyan ordítózasokkal, hogy az ember a pokolban képzelte magát. Az Úr napjának ilyen megszenteltetésével soha életemben nem találkoztam“. Csak azzal próbál vigasztalódni, hogy a vendéglős, aki ilyesmit lehetővé tesz, értesülése szerint római katolikus (január 29).

Január 30-án, 75. születése napján utaznak Békésre, a Kecskeméti Ferenc gyülekezetébe. Kecskeméti és Szalay buzgón fordítják s ott helyben mindjárt ki is nyomatják az új énekeket, hogy szétoszthassák a gyülekezetben, amely a hétköznapi és a keserves hideg ellenére zsúfolásig megtölti a templomot. Ekkora gyülekezetet — a Frank számítása szerint 4000 ember volt jelen! — még nem látott, úgymond Somerville, amióta az „osztrák birodalomban“ utazik: ember ember hátán! „A fehér (bár nem éppen hófehér) juhbőrökbe öltözött férfiak hatalmas sokasága engem arra a Jelenésekbeli fehérruhás sokaságra emlékeztetett, amelyet senki meg nem számlálhatott“ (7:9). Istentisztelet után a férfiak a hulló hóban lelkesen, beláthatatlan sorokban kísérik el a szállására: ez a jelenet valósággal a skót „disruption“ idejébeli nagy utcai felvonulásokra emlékezteti őt. A lelkesedés akkora, hogy a gyülekezet önként felajánlja a szállodai számlája kifizetését, ami eddig Magyarországon még sehol sem történt meg. Mindezt igen jó érzéssel jegyzi fel, de itt sem hallgathatja el véleményét arról a „monstrous system“-ről, amely két lelkipásztorra bizza húszezer (20,000) lélek gondját.

4. Gyomán is, ahová január 31-én érkeznek, pompásan megrendezi az evangelizációt a két kiváló lelkipásztor: a bibliatudós és bibliamagyarító Garzó Gyula, s az énektudós és énekszerző Kálmán Farkas. Újra olyan óriási tömeg hallgatja, hogy most már egészen elragadtatva ír (február 1): „Ekkora hallgatóságaim Skóciában sohasem voltak.“ „Örülök, hogy nem hallgattam a jó debreceni professzorok tanácsára és nem mentem haza. Magyar missziómnak a legnevezetesebb része bizonyosan most kezdődik... Ki hitte volna, hogy én még földi életemben ilyen jelenetek tanúja lehetek! Ó, csak töltené ki az Úr az Ő Lelkét! Valósággal a pünkösdi háromezerre kell gondolnom. Istené legyen érte minden dicsőség.“ Itt Gyomán különösen nagy hatást tett a mai énekeskönyvünkben is meglévő „Fel barátim...“ kezdetű új ének, amely valószínűleg ekkor zendült föl legelőször magyar református vidéki gyülekezetben. A jóhumorú Kálmán Farkas pedig öszintén megírja sajtótudósításában,¹ hogy a Somerville-evangelizáció

¹ P. E. I. L. 1888. 245. skk. 1.

után következő napon ő lévén a hétköznapi bibliamagyarázati sörös, „még legátus diák korában sem lépett olyan szorongatással a templomba, mint midőn az öreg úr után kellett felállania“.

Gyomáról február 2-án mennek át Mezőtúrra, ahol Turgonyi Lajos, a meglehetősen zivataros pályát megfutott lelkipásztor a házigazdájuk. Turgonyi őszintén megvallja, hogy ő bizony racionalista, de nem titkolja lelkesedését a Somerville mondanivalóiért és énekeiért, amely utóbbiak — a Somerville saját kijelentése szerint — itt Mezőtúron „csodaszépen mentek“. Turgonyi még az előadás közepén nyakába esik az öreg úrnak, megölelgeti, aztán kijelenti, hogy inkább hajlandó lett volna lemondani egyévi jövedelméről, mintsem hogy Somerville bizonyosságtételeitől elessék. A bölcs öreg skót csöndes mosolygással jegyzi föl a keleties szenvedély e kitöréseit s hozzáteszi, hogy Turgonyi kérésére megígérte: még egyszer eljön Mezőtúrra, hogyha 6—7000 főnyi hallgatóságot biztosít neki! Itt Mezőtúron jutott Somerville először érintkezésbe beszédei magyarra fordítójával, az akkor türkevi segédlelkész Révész Mihálylyal, aki Londonban tanult volt és a Somerville gondolatainak lelkes propagálójává szegődött; tovább a gimnázium tanári karában is volt rövid találkozósa Ambrus Péter teol. képesítésű tanárral, aki Edinburgh-ban tanult. A *nem szem- és fültanú* Kálmán Farkas értesülése szerint Somerville Mezőtúron Zákueusról prédikálván, oly realiztikus erővel jellemezte az özvegyek és árvák fosztogatóit, hogy „egy ügyvéd“ kiosont a tereméből a szavak hatása alatt.¹

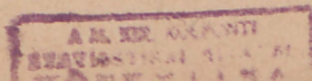
Február 3-án Mezőberényben vannak. A feldúlt gyülekezeti életet unitárius propaganda aknázza alá, a lelkipásztor szélhűdött öregember, a hatalmas bizonyosságtétel Krisztus istenségéről éppen a legjobbkor jön, a lelkipásztor neje sirva köszöni meg Somerville-nek az áldott szolgálatot, amely még a gyülekezet háborgó elemeit is megrendítette.² Itt viszont az a bizarr és tipikusan magyar élményük van, hogy a Somerville beszédén föllelkesült *római katolikus* postamester *cigányos* diszvacsorát rendez a tiszteletükre, amelyre a meghívást maga az öreg úr nem fogadta ugyan el — minden más hasonló megtiszteltetés elől is mindig elzárkózott —, de Franknak el kellett a vacsorára mennie: őt aztán főhelyre ültették és felköszöntötték, valószínűleg az unitárius propagandisták nem kis örömeire, akik ebből láthatták, hogy — szerencsére — mégsem olyan komoly az eset!

Február 4-én, vasárnap ismét kemény hidegben, Gyulán prédikál Somerville 2000 ember előtt, „hálás csodálkozással“ jegyezven fel, hogy hét nap alatt már 11,000 embernek hirdethette az Evangéliumot. Azonban a gyulai szállodában olyan „tisztátalan jelenségeket“ tapasztalt, hogy a szállodatulajdonost külön felhívatta, „megintette és könyörögve kérte“ ama dolgok eltávolítására (február 7).

5. Nagyváradon vannak február 7-én, ahol — bár még folyton

¹ P. E. I. L. 1888. 350. h.

² P. E. I. L. u. o.

rekedt — két evangelizációt is tart a templomban, nagyjából zsidó hallgatóságnak. A következő napokon (február 8, 9) Kolozsvárt vannak, ahonnan Szász Domokos püspök még Váradra megtáviratozta volt nekik, hogy ne menjenek, hiszen farsang van s az embereket most az evangelizáció „nem nagyon érdekli“. Somerville persze nem lett volna az, aki volt, hogyha ettől az intelemtől meg hátrált volna. Csak azért is megjelent Kolozsvárt és bár Szász Domokos még a helyszínen is igyekezett lebeszélni őt, a református gimnáziumban mégis megtartotta az evangelizációt, főként ifjaknak. A fiúk „vadul“ megéljenztek, a püspök pedig, ez a „jól kitermett óriás, tipikus egyházfejedelmi jelenség“, a helyzet magaslátára emelkedvén, a végén nagyszerű „szónoki hanglejtéssel“ és olyan hangon, „mint egy Behemóth“, hosszas köszönő beszédet vágott ki a legkedvesebb szavakkal, amelyek végeztével megcsókolta a meglepett aggastyánt.

Február 10-én van az evangelizáció Nagyenyeden. A hideg templomban kb. 700-an hallgatják, köztük tanárok, teológiai hallgatók (akkor még ott folyt Erdély lelkészképzése) s helyből és vidékről való lelkipásztorok. Két óra hosszat vannak együtt a kemény hidegben; Somerville a hallgatósággal, hogy jobb szívvel vegye be a hidegben az Igét, feltéti a kalapját, de ő maga kalap és felsőkabát nélkül beszél. A végén mindenki meg van elégedve, még Szilágyi Farkas, Enyed nagytekintélyű és módfelett öntudatos „első papja“ is úgy nyilatkozik Szalay előtt, hogy Somerville „jó teológus“, amit az öreg némi csöndes humorral ír meg a feleségének. De ugyanekkor írja ezeket az igen figyelemreméltó sorokat is: „Meglepődnél, ha látnád, milyen sűrű egymásutánban lehet ebben az országban találkozni teológiai főiskolákkal és gimnáziumokkal. Az embernek valóban azt kell hinnie, hogy a kultúrának és a teológiai képzettségnek olyan mértéke van meg Magyarországon, amelyet semmiféle más nemzet nem halad meg. Mily különös, hogy látszólag egészen istenhátamögötti (obscure) helyek, amelyeknek azelőtt még a nevét sem hallottuk, el vannak látva kollégiumokkal, fő- és középiskolai tanárokkal“ (febr. 10). Szóval, ahogy egyre beljebb hatol a magyar reformátusság életébe, a jó öreg evangélista kritikája, ha el nem némul is teljesen, egyre inkább helyet enged a csodálkozásnak. Legjobban bizonyára az zavarta meg, hogy az iskolai és tudományos felkészültség, meg az általános egyházi és hitéleti kép között lépten-nyomon oly óriási színvonalkülönbséget tapasztalt. (Ez sokkal későbbi időkben is feltűnt még a legjobb akaratú külföldi barátainknak is, akik a trianoni korszakban mind a csonka országban, mind a megszállott területeken képtelenek voltak megérteni — az ő rég megszokott mértékeik szerint nem is érthették meg! —, hogyan tekintheti pl. egyházunk oly óriási fontosságúnak az iskolakérdést ugyanakkor, amikor a pásztori és gyülekezeti misszió munkaágai, kezdve magán a vasárnapi iskolán, feltűnően elhanyagoltak és fejletlenek!)

Február 11-én érkezik Aradra, ahol kétszer is evangélizál. Amennyire örül a hivatalos hatóságok, a zsidók és a nazarénus

szeztáriusok érdeklődésének (ez utóbbi szektáról ekkor hall életében először), annyira megbotránkozik az itt is javában folyó vasárnapi farsangoláson, „amely szemlátomást a római katolikus rendszer szomorú gyümölese“. De viszont óriásilag föllekkesíti a különben igen józan és higgadt ítéletű öreg skótot az aradi zsidóság tömeges felvonulása: noha a rabbi megtiltotta, még maga a hitközségi elnök is ott volt az evangelizáción! Szent öröm tölti el, ha arra gondol, hogy ez talán már az utolsó időknék, Izrael megígértetett nagy egybegyűjtetésének jele (febr. 13).

Február 14-én, a Turgonyi sürgető és áradozó kéréseinek nem tudva ellenállani, az ismét enyhülő időben visszafordulnak Mezőtúrra. A következő napon csakugyan olyan tömött templom várja őket, aminőt azelőtt sem Magyarországon, sem máshol nem látott. A Szalay gondos összeszámolása szerint valóban együtt volt a megígért 7000 ember (?), ami Somerville-t mélységes csodálkozásra és hálaadásra indítja. Turgonyi maga úgy nyilatkozik, hogy elhallgatná éjjelig. Ebben Somerville örvendezve látja a megtérés jelét a multkor bevallott racionalizmusból. Türkevidől is átjön Végh Sándor lelkipásztor s már ekkor felkéri, hogy oda is menjen el prédikálni, aminek Somerville a körút legvégén eleget tesz. Végh Sándorral átjött a felesége és leánya is, és Véghné nagytiszteletű asszony tolmács útján kifejezte a fölötti csodálkozását, hogy a felesége elengedte egy ilyen hosszú útra; ő ezt, úgymond, nem volna képes megtenni a férjével. Somerville kegyes ószövetségi példára (Józsue 1: 12—18) hivatkozva magyarázza a derék magyar hitvesnek, hogy vannak helyzetek, amikor az Úr parancsára még a családot is ott kell hagyni, hogy segíthessünk bajban levő atyánkfiain. De a nagytiszteletű asszony, nem hagyván bordában a vásznát, így felel vissza: „*Igen, de én nem zsidó asszony vagyok, hanem magyar asszony!*“ S. szemmeláthatólag jól mulat a tűzről pattant megjegyzésen, de azért nem mulasztja el istenesen inteni a talpraesett magyar lelkésznet, hogy bizony csak ő is engedje el a férjét, amikor a szolgálatára más atyafiainak van szükségük, s imádkozzék a szolgálata megáldatásáért (febr. 15.)¹

6. Most következik az evangelizációnak az agg harcos számára nyilván legérdekesebb befejező szakasza: Dél-Magyarország, a Balkán és az akkor orosz Besszarábia. Február 16-án érnek Nagykikindára, az ifjú Fekete Gyula gyülekezetébe, ahol eredetileg nem volt szándéka szolgálni — mert igen fáradt volt már —, de a lelkipásztor sürgető kérésére aztán mégis csak beszélt egy rögtönzött összejövetelen, és boldog hálaadással jegyezte föl, hogy erőfeszítésének meglelt a jutalma, mert a lelkipásztor kijelentette előtte, hogy beszédének hatása alatt ő is a missziói utazó szolgálatot fogja tekinteni élete főfeladatának. (Mint tudjuk, a magyar református misszióügynek ez az áldottemlékű szolgálata ehhez a szent célkitűzéséhez késő vénségéig hű is maradt.)

¹ A mezőtúri evangélizációkat a Napló adataival még részletekben is összevágó előadásban adja elő emlékezetből id. Horváth Károly kőművesmester, a mezőtúri egyházi misszióinak régi buzgó és eredményes munkása.

Február 17—20. napjain Nagybecskerekén, a Szalay gyülekezetében szolgál és pihen, 21-én viszont Szabadkán nem sikerül az előre eltervelt meetinget megtartani. A következő nap a megint visszatérő nagy télben indul Belgrádba, ahol több összejövetelet tart igen intelligens, előkelő társasággal, Mijatovics volt pénzügyminiszternek és volt londoni követnek a támogatásával, akinek a felesége angol asszony, talán methodista lelkész leánya, s aki maga is annyira érdeklődik az evangéliumi ébredési mozgalmak iránt, hogy a Bunyan Zarándok Útját is lefordította szerbre. Somerville-t készséggel tolmácsolja és vele külön imaórát tart. Meglátogatja Somerville az öreg, bár nála fiatalabb szerb metropolitát is, aki megcsókolja és arcképével ajándékozza meg: a görögkeletiekkel szemben nyoma sincs annak a merevségnek, amelyet, amint többször láttuk, Rómával szemben tanúsít Somerville (ez azóta is jellegzetes brit vonás!).

Egyvégtében 29 órás utazással jut el Belgrádból Bukarestbe, ahol február 29-én a magyar egylet helyiségeiben tart meetinget. Az orosz külképviseletől március 2-ára tudja nagynehezen kiszorítani a besszarábiai Kisenevbe való beutazás engedélyét. Erre különösen nagy súlyt helyezett, mert személyesen akarta ott megismerni a neves Rabinowitz József zsidókeresztény gyülekezetét, sőt a Napló sok elszórt megjegyzéseiből azt lehet észrevenni, hogy egész nagy és nehéz délkelet európai útja tetőpontjának éppen ezt a kisenevi szolgálatát tekintette. A cionista törekvésű Rabinowitz (1837—1899), aki mint tanító, ügyvéd és kereskedő tartotta fenn magát, a nyolcvanas évek legelején lett a chasidismus, majd a Mendelssohn-féle eszmék követőjéből keresztényné a Kisenevben már 1859 óta működő Faltin-féle német zsidómisszió hatása alatt. (Az akkor az oroszországi Rohrbach-ban működött Venetianer Sándor, a zsidó eredetű tudós magyar református lelkész keresztelte meg.) Egy külön kis imaházban prédikált jiddis nyelven a Krisztusról fajtestvéreinek, akiket buzgón igyekezett volna megtéríteni — azzal is, hogy a körülmetélkedést, a szombatot, a peszachot megtartotta —, de mozgalma őt magát nem sokkal élte túl, noha az orosz kormány jóindulattal volt iránta és Skóciából — ahol 1887 elején maga is megfordult — támogatást kapott.¹ Somerville a Kisenevben töltött napok alatt nagy odaadással gondozta pásztorilag Rabinowitzot és kicsiny gyülekezetét s igen jó benyomásokkal tért vissza Bukaresten át — ahol még egy előadást tartott a magyar egyletben — március 9-re Budapestre. De azt sohasem tudta elfelejteni s még otthon, a General Assembly előtt is beszámolt róla, milyen kicsinyes és nevetséges zaklatásoknak volt kitéve menet és jövet az orosz vám- és rendőrhatalóság részéről (amit ugyan részben az akkori erős, majdnem

¹ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*², Rabinowitz címszó alatt, *Realencyklopädie für prot. Theologie u. Kirche* (XIII. 183. l.). — *P. E. I. L.* 1887. 246. hasáb (Bilkei Pap István edinburgh-i tudósítása). — Szalay József az orosz rendőrség kellemetlenkedéseit igen kedves és humoros hangú levélben írta meg a Pesti Hírlapnak. Ezt a levelet a Mezőtúr és Vidéke 1888 márc. 18-i száma is közölte.

háborús hangulatú külpolitikai feszültség is indokolt): az ott is kíséretében volt Szalaynak, akit Oroszországba nyilván jó német tudása miatt vitt magával, az orosz határrendőrség annyira alaposan átkutatta a csomagját, hogy még a szappanját is lefoglalta mert az magyar újságpapírba volt csomagolva: az újságpapírost nem is engedték bevinni a szent orosz birodalomba, csak magát a szappant; a rend kedvéért azonban visszatérőben mégis visszaadták Szalaynak az újságpapírt, amit Somerville emlékül magával vitt Skóciába és a General Assembly előtt is meglöbögött, az orosz állapotok humoros, de erős kritikája kíséretében.

A Végh Sándor ismételt szorongató kérésének nem tudván ellenállani, a különösen fárasztó balkáni utat ki sem piheni Budapesten, hanem már másnap, március 10-én Túrkevényben van, még mindig kemény hidegben, amely csak a nappalokon enged fel valamennyire. Itt Révész Mihály oly szépen előkészítette az evangelizációt, hogy nemcsak az új énekeket, hanem a Somerville Mezőtúron elmondott s általa lefordított beszédeit is már előre kinyomatta és terjesztette. Itt is összegyűlt tehát a templomban március 11-én vagy 3000 ember és százak rekedtek ki. A gyülekezet a hosszú beszéd után is alig akart kimenni a templomból, annyira megkedvelte az új énekeket. Véghéknél nagy búcsúvacsora van („on the usual scale and style of Hungarian hospitality more abundant than the capacities of poor Caledonians were able to master“) s a háznép, valamint a másik lelképásztornak, Harsányi Sándornak a családja könnyek közt búcsúzik tőle (miután megelőzőleg Harsányiné nagytiszteletű asszony és három leánya¹ külön-külön „szabályszerű üdvözlő beszédeket“ intéznek hozzá). A búcsúzaskor a többi jelenlevők is sírnak s utoljára — írja — „még az én hervadt öreg szememből is kicsordult a könny, és így végződött misszióm Közép-Európában.“

A törhetetlen, csodálatos öregember március 13-án már Budapestet is elhagyja és 19-én hazaér Glasgow-ba, pontosan hathónapos út után. Ez idő alatt 48 városban és községben, kilenc országban hirdette az elegyítetlen és csonkítatlan Evangéliumot: huszonnyolc tolmács öt nyelven kilencvenszer (maga Szalay 25-ször) tolmácsolta. Ebből csak hat volt tisztán zsidó-missziói előadás, a többi vagy vegyes, vagy tisztán keresztényen közönség előtt. A körutat teljes egészében a glasgow-i Evangelizációs Társaság finanszírozta: 400 fontot bocsátottak rendelkezésére, amelyből, jellemzően a skót takarékosagra és egyben előkelőségre, 14 shilling 8 pennyt (8 o. é. forint 80 krajcárt) még hazahozott, de viszont Szalayt megajándékozta egy 120 o. é. forint értékű (s a Szalay családja birtokában máig meglévő) tömör ezüst órával, halála jeléül.²

¹ Kettő közülök Kecskeméti Ferencné és Révész Mihályné lett később.

² A Napló adatai és Dr. Karácsony Sándor (Szalay veje) szíves közlése mellett l. Révész Mihály cikkét a D. P. L. 1888 jún. 23-i számában: „Dr. Somerville otthon“, 213—214. l. Az óráról u. o. 216. l. Az órába a következő dedikáció van belevésve: „Rev. Joseph Szalay from Rev. Dr. Somerville of Scotland, in remembrance of valuable service as interpreter rendered to him during his Mission in Hungary in 1888.“

A hat hó alatt megtett több mint 8000 angol mérföldre (1 angol mérföld: 1.609 km) visszatekintve, a megáldott aggasztán igazán dicsekedhetett az Úrban. De dicsekvése csak annyiból állott, hogy az 1888 nyarán Inverness-ben tartott General Assemblyn, beszámolója végkövetkezményeként, alázatosan bizonyosságot tett, mennyi különleges alkalma volt megtapasztalni ebben a szolgálatában az Úr szavának igazságát: „*Ha annyi hitetek volna, mint a mustármag, semmi sem volna nektek lehetetlen.*”¹

IV. Utóhangok és utóhatások.

1. Magára Somerville-re a magyarországi körút igen mély benyomást tett. Mint az evangéliumi misszió félszázados bajnoka, itteni tapasztalatait is, a kedvezőeket és a kedvezőtleneket egyformán, elsősorban missziói szempontból értékelte. Hogy milyen meglepő és drága tapasztalatok voltak ezek számára, annak megragadó kifejezést adott a Balogh Ferenchez írott pásztori leveleiben, amelyekből nemcsak a magyar és a délkelet európai misszióügy iránti nagy szeretete érzik ki, hanem az a gyöngédség és felelősségérzet is, amellyel Balogh akkori személye életerheit segített elhordozni, mint igazi lelki atya. „Az, Aki megnyitja és senki be nem zárja (Jelenések 3:7) — írja neki még Bukarestből, március 8-ról — csodálatos módon nagy kaput nyitott előttem a bemenetelre.” Hazaérkezése után röviddel (Glasgow, 1888 április 3-án) pedig a következőképpen summázza Balogh számára a magyarországi benyomásokat úgy is mint evangélista, úgy is mint jóbarát:

„Az Önnel való társalkodásom kedves emléke szívemben marad s nem halványodik. Milyen titokzatos intézkedése volt a Gondviselésnek az, hogy éppen abban a városban zárta le ajkamat, ahol olyan örvendetes megnyilatkozásokra vártam [t. i. Debrecenben]! Viszont a misszióknak talán a legrendkívülibb szakasza éppen az volt, ami ezután következett Magyarország délebbre fekvő részeiben. Mindig csalódottnak érzem magamat a miatt, hogy nem folytathattam az ottani munkámat még más városokba is, észak és kelet felé. Több oldalról úgy vagyok értesülve, hogy az evangelizáció Magyarországon különleges nehézségbe ütköző dolog, azonban a magam részéről állíthatom, hogy még nem találtam olyan munkamezőt, amely *készebb* volna mind a magvető, mind az arató számára. Nem tudom, mikor találkoztam melegebb befogadásával az ős, nagy Örömhír prédikáltatásának a maga egyszerűségében, komolyságában és szeretettől áradásában.”

„Személyes fájdalommal pedig [közben a B. F. egyik kisfia is súlyos beteg volt] tegye Önt egyre állhatatosabban vágyakozóvá az Úr Jézus szíve után. Amiképpen az Óceán befogadja a maga mélységeibe a föld minden folyóját és patakját, úgy zárja magába az Úr Jézus hatalmas szíve szeretővel minden mi gondunkat, bánatun-

¹ Révész M. u. o.

kat, sokféle nyomorúságunkat, a kicsiket és a nagyokat egyformán. Avagy nem Ő mondja-é: „Látván láttam az én népemnek nyomorúságát, amely Égyiptomban vagyon és meghallottam... kiáltásukat; sőt ismerem szenvedéseit“? (Exod. 3:7).“

Még 1888 november 26-áról is így ír Balognak, csaknem végrendeletszerűen, Glasgow-ból:

„Az Ön ifjú tanítványait bizonyára mind nagyban lefoglalják most a tanulmányaik. Én sohasem fogom elfelejteni mohón érdeklődő arckifejezésüket, tisztelettudó figyelmüket, és folyvást sajnálom, hogy a tolmácsolás stb. előre nem látott és kikerülhetetlen nehézségei miatt annyira el voltam zárva Debrecenben annak örömétől, hogy még több összejövetelt tartsak velük. Magyarország keresztyéni jövőjének reménysége igen nagy részben ezekkel a fiatalemberekkel áll vagy esik... A keresztyéneknek sokkal többet kellene imádkozniok különlegesen azért, hogy Magyarország és Erdély teológiai főiskoláinak növendékei közt legyenek megtérések és legyen igazi keresztyén lelki élet. Ön, kedves Uram, sok bizakodással végezheti nemes munkáját. Gyakran hallottam Önt tisztelettel és szeretettel emlegetni azok által, akiknek Ön tanára volt.“

2. Balogh Ferencnek viszont megadatott az az öröm, hogy még a Somerville életében, 1888 júliusában résztvehetett (György Endrével együtt) a Presbyterian Alliance londoni világgyűlésén a magyarországi református egyház félhivatalos képviselőjeként (egyházunk akkor még a Világszövetségbe forma szerint nem tartozott bele), és ott tartott tömör, alapos és őszinte beszámolójának legvégén a világgyűlés élénk tetszésnyilvánításai közt elmondhatta: „A meztelen rationalismus pusztító korszaka lehányatlott tetőpontjáról és templomi szószékeinkben nem uralkodik már olyan mértékben, amint húsz-harminc évvel ezelőtt uralkodott. Az evangéliom mindig növekvő erővel prédikáltatik és a hívő lelkészek száma növekszik. Hogy népünk eped hallani a váltásznak örvendetes izenetét, saját tapasztalatából bizonyosságot tehet arról Dr. Somerville, aki igen szigorú tél közepén, meglátogatta néhány gyülekezetünket.“¹ A július 10-i ülésnek, amelyen az európai kontinensről való beszámolók során a Baloghét is meghallgatták, éppen maga Somerville volt az elnöke s így a két kiváló embernek megvolt az a boldog élménye, hogy egyszerre jutott ki nekik és Magyarországnak a világgyűlés meleg ovációja.

Idehaza maga Balogh Ferenc irodalmilag — legalább eddigi tudomásunk szerint — nemigen foglalkozott a Somerville személyiségével és munkásságával; de a skót pátriárka mély hatása félreismerhetetlen a Balogh további életében és munkájában, hosszú és áldott élete végéig (ő valamivel még magasabb életkorban, mint Somerville, 77 és fél év betöltése után szólított haza, 1913. október 8-án). Rendíthetetlen bibliaisága, az Evangélium teljes és tiszta igazsága mellett való bátor kiállása mindvégig ugyanaz

¹ D. P. L. 1888 aug. 11. 273—274. l. A cikk Csiky Lajos által végzett szöszerinti fordítása a Presbyterian Messenger júl. 20-i számában megjelent Balogh-féle beszámolónak.

maradt. Teológiai tanításának elsősorban éppen ezért volt szuggesztív hatása a debreceni főiskolai ifjúság legjavára hosszú évtizedeken át, amelyeknek során az evangéliumi ébredés szellemét, az élő és ható biblikus-református ortodoxiával együtt jóformán egyedül képviselte a debreceni Kollégium lelkészképzésében ; az ébredés szelleme és szüksége iránt ugyanis még a legmeggyőződöttebben ortodox és egyénileg legmélyebben kegyes tanártársainak, a nálánál jóval fiatalabbaknak sem volt elég érzékük. Ez volt az egyik oka annak, hogy Balogh mindhalálig, bármekkora tisztelet környezte is, eléggé elszigetelt maradt teológiai professzori és egyházközeleti működésében, az elszigeteltségből pedig az következett, hogy magára a teológus-ifjúságra tett hatása is amennyire szuggesztív volt, époly kevésbé bizonyult dinamikusnak (sok tekintetben hasonló lett ehhez a Kecskeméthy Csapó István kolozsvári helyzete is).

Más szerzőktől eredő megnyilatkozások a Somerville körútjáról elég bőven találhatóak azon évek magyarországi egyházi és világi sajtójában ; többet már idéztünk is. Az egyházi sajtóban még egy kis exegetikai polémia is kerekedett Kálmán Farkas, Révész Mihály és Garzó Gyula között a Somerville mezőtúri Zákeus-beszéde egy helyének értelmezése körül : a polémia maga nagyon érdekes és formáival, gondolatmeneteivel, egész beállítottságával a magyar református lelkészi képzettség akkori felső határára erősen jellemző, de a tárgya olyan kisjelentőségű részletkérdés, hogy e helyt nincs terünk részletes ismertetésére.¹ Az egyházi sajtó lelkes és elragadtatott nyilatkozatai mellett a világiban is nem egyszer jelentek meg róla egészen meglepő hangú elismerések ; így pl. amikor a Szegedi Híradó ezt írja róla : „Krisztusnak ily magasztos istenítését csak a legszentebb iratokból lehet olvasni és a legkeneteljesebb ajkáról lehet hallani ; annál magasztosabban beszélni, mint ez a rajongó aggastyán, aligha képes valaki Krisztus legigazibb követői közül.“² Munkásságának speciális zsidómissziói oldala azonban nem keltett különösebb figyelmet, még kevésbé izgalmat : mindössze a nagyváradi tudósításban (Debreczeni Gyula vallástanártól) olvasunk annyit,³ hogy a hatalmas templomi gyülekezetben „tudós rabbik, szigorú kritikusok, hírszomjas újságírók megerősített tábora várta, vajjon nem lesz-e antisemitikus színezete az előadásnak“. (!) Ez az előadás volt a nagyon sokszor elmondott „What Christianity owes to the Jews?“ — amelyben persze a felületes hallgató éppen ellenkezőleg inkább filoszemitizmust szimatolhatott!

Ezeknél mélyebb sajtóbeli megnyilatkozások, irodalmi megbeszélések egyáltalán nem kísérték a Somerville útját és bizonyágtételeit. Ama napok s évek egyházi sajtóját nézegetve, az ember hajlandó azt hinni, hogy a magyar reformátusság érdekelt részére ez az egész evangelizáció inkább csak a gyorsan keletkező és époly

¹ L. D. P. L. 1888., a 349. skk., 429. skk., 431. skk. lapokon.

² Idézve (D. P. L. 1888.) 39. l. a szegedi evangelizációról szóló tudósításban.

³ D. P. L. 1888. 74. l.

gyorsan eltűnő világias szenzációk egy nemével hatott. Somerville körül sem ittlétekor, sem azután nem támadt még csak töredéke sem olyanféle eszmecseréknek s nézetkülönbségeknek, amilyenek félszázad mulva a Stewart Jakab magyarországi evangelizációit kísérték. Kritizálni legalább is a nyilvánosság előtt nem kritizálta senki, mindenki lelkesedett érte, de — úgy látszik — mindenki hamarosan napirendre is tért felette. Föltehető, hogy más presbitériumok is szavaztak neki olyan ékesen kicirkalmazott jegyzőkönyvi köszönetet, amelyet a Turgonyi Lajos indítványára a mezőtúritól kapott :¹

„kísérje őt áldásos útjában az a szeretet, az a ragaszkodás, az a megérdemelt tisztelet, mit részünkről tapasztalt, hirdesse Isten igéjét oly méltányló, hitbuzgó gyülekezet előtt, mint nálunk, hol templomunk falai nem voltak képesek befogadni az ezerekre menő hívőket, tartsa meg egyházunkat jó emlékében, amint egyházunk kegyelettel őrzendi emlékét mindenha s kitörölhetetlen betűkkel leend bevésve az egyes szívekbe, miket megvigasztalt, lelkekbe, miket felemelt, megerősített“.

De bizony ebben az érdekes dokumentumban éppen csak arról nincs szó, amit az előzmények után legjobban várna az ember : hogy a gyülekezetben *ébredés* támadt, hogy lelkek sokasága hagyta ott a tágas kapuhoz vezető széles utat és tért rá, tehát tért meg a megtartatás egyedüli útjára és céljához : Krisztushoz, mint egyetlen élethez, igazsághoz és üdvösséghez. Aminthogy éppen csak ugyanerről nem olvasunk egyéb, Somerville-lel foglalkozó magyar följegyzésekben sem... Egyebek közt azért sem lehetett ez másként, mert hiszen az evangelizáció felrázó hatásainak *azonnali rögzítésére s folytatólagos elmélyítésére* még a legkiválóbbak sem lettek volna alkalmasak és képesek a Somerville meglátogatta gyülekezetek lelkipásztorai közül.

3. Mégis tévedne az, aki azt hinné, hogy a körút hatása Magyarországra nézve *ennyiben* merült ki : *záporosó a forró sziklára!* Isten Szent Lelke valójában még akkor is emberi szemek elől elrejtve dolgozik, amikor néha talán a „szenzáció“ külső formáit használja föl a maga céljaira. A nagy pünkösdi tömegébredésnek is, az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv bizonyossága szerint, kicsiny közösségekben lett egyházépítő és új világot formáló folytatása. A Somerville-evangelizáció „szenzációs“ hatásainak továbbfolytatódását az illető magyar gyülekezetek életében az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint nem tudjuk pontosan felmérni, de — amint már utaltunk is rá — lehetetlen ezeket a hatásokat igen erősen nem venni számításba akkor, amikor annak okait nyomozzuk, hogy a kilencvenes évek elejétől kezdve az evangéliumi ébredés ügye miért vett a magyar vidéken is, a nagy református tömeggyülekezetekben, lassan, de folyvást fokozódó s azután soha többé vissza nem esett lendületet.

Ennek az ébredésnek az *utazó evangelizáció* módszerével való

¹ Az eredeti, csak magyar szövegű irat máig megvan a Naplókötetekhez mellékelve, Knight György birtokában. Kelt a mezőtúri egyháztanács 1888 febr. 21-i üléséből, kiadta 1888 márc. 28. Elekes Ferenc egyházi jegyző.

munkálásában pedig Szabó Aladár mellett legkorábban és leg-hosszabb ideig éppen az a két férfiú buzgólkodott, akik legjobban szívükbe fogadták (Balogh Ferencen kívül) a Somerville személyes hatását és gyújtó példaadását: *Szalay József és Fekete Gyula*. Mindkettő egy-egy pásztori élet áldott munkásságát tette le — hűséggel szolgálván saját kicsiny gyülekezetében is, az evangelizációban és a szórványmisszióban is — annak igazsága mellett, amit Fekete a Somerville első hatása alatt oly megkapó egyszerűséggel mond meg: „Én úgy vagyok meggyőződve, hogy ha mi is magyar lelkészek így tudnók szeretni a Krisztust s így lelkesülni Ő érette, mindjárt más arculata lenne egyházunknak.“¹ Ennek a két alázatos és fáradhatatlan embernek évtizedekig tartott munkássága maga eléggé megmozgatta az alföldi magyar vidéket s a nyomukba lépőknek már egészen mély szántást tett lehetővé. A Somerville-től szintén erős hatásokat vett s vele Skóciába hazatérte után is kapcsolatban maradt Kecskeméti Ferenc és Révész Mihály nagy gyülekezetek lelkipásztoraivá lévén, a misszió ügyének nem szentelhették oda magukat úgy, mint az előző kettő, a mellett amazt világi politikai szereplése később más mezőkre sodorta, emezt pedig, mint biharnagybajomi lelkipásztort, hosszas betegeskedés után bekövetkezett korai halál vitte el; de irodalmilag mind a kettő igyekezett szolgálni az evangéliumi ébredés ügyét. A leghálásabb történettudományi s egyben egyházépítő feladat volna a Somerville hatásainak egyrészt a Szalay és a Fekete élete munkájában, másrészt a Somerville-től meglátogatott alföldi hatalmas gyülekezetek történetében részletesen is utánanézni: alighanem sok meglepő jelenség derülne ki éppen az egyház legbensőbb életére vonatkozásban; olyanok, amikről eddigi egyháztörténetirodalmunk — amely a múlt századot illetően eddig egyébként is feltűnően szegény, folszínes és tervtelen — inkább csak véletlenül vett, ha ugyan egyáltalán vett tudomást.

Az is valószínűnek látszik — s a részletes vizsgálódás talán itt is tanulságos kapcsolatokat deríthetne ki —, hogy Somerville személyes hatása alatt jobban megerősödött a skót (szabadegyházi) és a magyar reformátusság kölcsönös érdeklődése egymás iránt s ez elsősorban a századforduló óta folyvást növekvő számú skóciai tanulmányi években vagy tanulmányutakban jutott kifejezésre. Az inverness-i General Assembly-n tartott beszámolójában maga Somerville közölte azt az érdekes adatot, hogy a körútjában segítségére volt 28 tolmács közül 17 „a keresztyén bőkezűség által vitetett át Skóciába“.² Ebből a 17 tolmácsból azonban magyar, amint láttuk, nem volt több négynél-ötnél — amiből viszont az következik, hogy (amint már szintén említettük) Somerville sokkal több Skóciát járt cseh-morva atyafival ismerkedett meg, mint amennyi Skóciát járt magyarral. Ez az aránytalanság skótoknak és magyaroknak alighanem már akkor feltűnt s a korrigálása megkezdődött — ámbár, mint az első világháborúval és annak követ-

¹ D. P. L. 1888. 84. 1.

² D. P. L. 1888. 213. 1.

kezményeivel kapcsolatos fejlemények is megmutatták, magyar szempontból nem kielégítő eredménnyel!

Nagyobbik életrajzának írója¹ egy helyt így jellemzi Somerville-t : „A legnagyobb mértékben tágkeblű (catholic) lelkipásztor volt, menten minden szektás szellemtől ; sokkal nagyobb volt a szíve, sokkal átfogóbb a szeretete és sokkal természetesebb a humora, hogysem a puszta „egyházi férfiú“ szerepében tetszeleg-hetett volna önmagának.“ „Egyházas“ póz csakugyan nem volt ebben a csodálatos hitű és életű Isten-emberében egy szikra sem, de éppen ezáltal tudta tenni a saját egyházának is, de az „egy-házias“ pózba akkor különösen belémerevült magyar testvéregyház-nak is a legnagyobb ébresztő szolgálatot. Mint az egyház minden más nagy ébresztőjét, őt is az a meggyőződés hatotta át — Isten titkos elevevégzésének érintése nélkül —, hogy „the present determines all the future“² örök jövődönk azon fordul meg, hogy *ma* felébredünk-e. Az Evangélium magyar reformált népének ma, 55 év multán sincs ennél fontosabb és sürgősebb hallani, hinni és cselekedni valója.

Révész Imre.

¹ Smith 65. .

² Smith 64. l. Idézet Somerville egy 1868-i leveléből, Marianna leányához.

Jelenlegi énekeskönyvünk dicséret- és egyéb énekanyagának theologiai átvizsgálása*

79. Örvendjetek, keresztyének...

Tartalmilag igen értékes, kifejezése is csak néhol laposodik el. A különben is tetőpontot jelentő 4. strófában a 2. sort egészen fölösleges volt megváltoztatni, mert az eredeti („A titok mélységén bámulnak“) sokkal teljesebb erejű, kifejezőbb. A 2. strófa 3. sora az eredetiben: „*Ma ma* visszaszerzetett...“ Mivel jobb ennél akár a „*ma, im*“ (1921), akár a „*ma már*“ (J.)?

Kár volna elhagyni, annál inkább, mert közkedvelt.

85. Imádandó Isten, e széles föld néked...

Nem vezet ugyan egészen a központba, de attól nem messze áll meg. Amit mond, az mind jó — csak nem elég. Bár teljesen magán viseli kora bélyegét, a mai református keresztyén is jó szívvel és épüléssel énekelheti. Közkedvelt volta miatt is kár volna mellőzni.

86. A csillagos égnek seregei ott fent...

87. Nagy az Úr, ki fényes házát építette...

Tipikusan természeti kegyességet énekelnek, kétségtelenül egészen rokonszenves formában. De evangéliumi ihletést még mellékszövegeként is alig lehet belőlük kiérezni. — A korán elhalt ifjú Kleist F. A.-nak (1769—1797; nem tévesztendő össze a nagyob-
bik H. Kleisttel) a maguk nemében sikerült és Lengyel József-
től szerencsésen tolmácsolt tankölteményes himnuszai. Az 1921-es mind a kettőt megcsonkázva vette föl, a J. a 86-odikat teljesen visszaállította, a 87-iket teljesen elmellőzte, a F. az 1921-eshez hasonlóan járt el, az E. a 86-ból öt, a 87-ből hat versszakot vállalt. Egyes versszakai mind a kettőnek közkedveltek ma is, de nagy többségük nincs gyakorlatban s gyülekezeti éneklésre végképpen nem is alkalmas. Meg lehetne próbálni talán a kettőből egyet összeállítani, tekintettel teljesen azonos szellemükre és hasonló gondolatmenetükre.

* A XVIII. évfolyam 3. és 4. számaiban közölt tanulmány folytatása. A J. a volt jugoszláv királyságbeli, a F. a felvidéki, az E. az erdélyi magyar reformátusok énekeskönyve címének rövidítése. Szerk.

88. Isten, a roppant egeknek . . .

Mint a Pálóczi Horváth Ádám egyéb szövegeiben, itt is érdekesen fonódik össze a tankölteményi jelleg a biblikus hitvalló hanggal. Sajnos, a 2., 3., 4. versekben az imádságos hang teljesen racionalista színezetű filozófikus meditációba csap át. Himnikus lendület és biblikus íz tulajdonképpen csak az 1. és 6. versekben van. Nagy kérdés azonban, hogy ezeknek a kedvéért érdemes-e az egészet megtartani — s ha nem, lehetne-e (s hogyan?) átdolgozva megrövidíteni. Az 1806-os szöveget az 1921-es enyhén, a F. és az E. erősebben átdolgozta, a J. eredeti alakjában visszavette. Szerintem az eredeti szöveg nem olyan klasszikus és közkedvelt, hogy ne lehetne hozzányúlni — viszont a három átdolgozás egyike sem mondható minden tekintetben szerencsésnek. Figyelmet érdemlő változtatások azonban az 1921-ben és a F.-ben mégis vannak, de az E. átdolgozása, mely egyben jókora rövidítés is, 3. versszakában („Világosítsd hát elménket“) egészen sikertelen, sőt értelmetlen.

89. Adjunk hálát mindnyájan . . .

Dávid Ferencnek ez az éneke énekeskönyvünk egyik legrégebbi darabja ugyan és a szövege nagyon csekély változtatással maradt fenn mindmáig (csak a F. dolgozta át valamivel erősebben). Megtartását mégsem tudom javasolni, a következő okokból:

1. Szerzője később megtagadta Azt, akit itt még nyilván magasztal, t. i. a Szentháromságot (még amit itt Krisztusról mond, azt a konzervatívabb unitárius álláspontról is el lehetett mondani, de a Szentlélek istenségét D. unitáriussága első percétől kétségbevonta) és az igaz hitnek, a szent Evangéliom igaz értelmének ellene fordult.

2. A szöveg, bár theologiai szempontból nem kifogásolható, lendületlen, száraz, élményi erőtől nem fűtött.

3. A különösen melabús dallam végképpen nem alkalmas hitvalló és hálaadó könyörgés szárnyául. Igaz, hogy XVI. századi, de kifejezetten *sírató* magyar dallam („Mint sír a fehér hattyú Meander vize partján...“).

Viszont kétségtelen, hogy a gyülekezetek (legalább a Tiszántúlon) máig szeretik — amiben ugyan a lélektelen megszokásnak is lehet jórésze!

Ha mégis megtartatnék, vissza kellene bele venni (a mai 4. és 5. versek közé) a már 1806-ban kihagyott, pedig örökké aktuális strófát:

*Ennyi sok romlásokban,
És sok vérontásokban,
A kegyellen ördögnek
Ilyen nagy dühösségében
Tartsd meg a te táborodat
És te szentegyházadat,
A te gyarló fiaidat.*

90. Könyöröggünk az Istennek, szent Lelkének...

Huszár Gálnak tartalmilag, formájában és dallama szerint egyfórmán igen szép éneke, amelyet nagyobb mértékben még a F. sem mert átdolgozni, csak megkurtitott. De az 1921-es is (szükségtelenül) kihagyta belőle a logikai összefüggésbe nagyon is beleillő, eredeti 4. versszakot:

*Te tanítád régenten a prófétákat,
Igazgatád ő nyelveket és írásokat;
Te tetted bölccsé a szent apostolokat,
Hogy megtérítsék te hozzád
Mind e széles világot.*

Szerintem ezzel a *versszakkal* együtt állítandó vissza, az 1806-os szöveggel (amelytől az 1921-es különben is csak parányilag tér el).

95. Kire nézzünk...

Jóakarattal, de éppen nem igazi hitvalló módon énekel. Amit Jézusról mond, az meg éppen nem kielégítő. Nem szólva arról a különös kifejezésről, hogy „Jézus: *hitünk koronája*“ — egyáltalán nem áll szentírási alapon a szerző, sem azzal, hogy Jézus „minden bajt eloszlat“ (v. ö. János 16:33), sem azzal, hogy bajainkban Ő csak „enyhet ad“ a biztatásaival (mennyivel többet mond erről a H. K. 26. kérdése!). Megtartását nem javasolhatom. Versnek eléggé formás volna és a F.-ben olvasható átdolgozása talán még formásabbra esztergályozta — de a fent említett bajon a különben szerencsés átdolgozás sem segített.

96. Nagy Isten, téged imád...

A különben jóemlékezetű Salamon Józsefnek theologailag kritikán aluli szövege, amely föltétlenül mellőzendő. — Még a forma sem nyújt kárpótlást a tartalom sivárságáért. A F. próbált volna rajta segíteni, de annyira sikertelenül, hogy a nagy átdolgozás közben az eredetinek 3. és 5. strófáit (pontosan éppen a „legyen meg a Te akaratod“ és a „bocsásd meg a mi vétkeinket“ parafrazisait!) egészen egyszerűen kihagyta. — A dallamért szintén nem kár (lásd B. Szűcs Ferenc cikkét a Debreceni Protestáns Lap 1941 ápr. 1-i számában — e dolgozathoz csatolva!).

97. Te benned bízni, óh áldott Istenség!...

Bibliai és hitvallási szempontból alig van néhány elfogadható sora. Már az „Istenség“ megszólítás is mutatja a szellemet, amelyből keletkezett. Az 5. strófa nyílt megtagadása Isten ítélő szentségének. A 8. és 9. strófák racionalista-moralista illuzionizmusa az

önkéntelen komikumig jut el az „erény barátja“ megszólításban. Stb. stb. Megtartását nem javasolhatom. — A különben igen jeles nagyenyedi filozófus Mihályi Károlynak (aki nagy zeneértő is volt) egészen formás, itt-ott egyenesen szép verse, amely azonban pusztán ezzel a vonásával nem tudja feledtetni tartalmilag meg nem felelő voltát. Filozófikus önbuzdításnak persze egészen jó volna!

98. Mindenható! leborulva...

Egészen gyarló formában (melyen a F. átdolgozása nem sokat segített (egészen lehetetlen tartalom. Föltétlenül mellőzendő. (Szerzője, Szilágyi Ferenc egykori kolozsvári tanár, a Sz. Sándor történettudós apja, különben is époly kevéssé volt poéta, mint hitvalló lélek.)

102. Jertek, áldjuk az ég s a föld Urát...

F. Varga Lajosnak ez a verse theologiaiilag még a Fejesénél is (101.) sokkal üresebb és színtelenebb, formaszépségben szintén messze esik amattól. Minden kár nélkül mellőzhető.

103. Óh mindenütt jelenvaló...

Ennek a Pósa-versnek, ha lehet, még gyarlóbb és üresebb a hitvalló tartalma, mint a 100. dicséreté, bár formailag ez is egészen csinos. Veszteséget semmiesetre sem jelentene az elhagyása.

104. Istenemhez száll az ének...

Fejesnek ez a verse, formai szépsége mellett, tartalmilag is sokkal mélyebb, legalább is melegebb, élményszerűbb, mint 101. dicsérete. É miatt megtartandónak gondolnám, de meg kell kockáztatnom azt a, lehet, egészen laikus megjegyzést, hogy a szöveg napsugaras derűjéhez teljességgel nem talál a mélabús mártírdallam.

105—160. A katekizmusi énekek

egyenként való külön theologiai elbírálásra nem szorulnak, mert általában véve mind híven adják vissza és írják körül a Heidelbergi Káté gondolatmenetét. Itt tehát az egyes darabok megvagy meg nem tartása felett a döntő szót át lehetne adni az esztetikai értékelésnek. Az alant következő megjegyzések épp ezért egészen summásak lesznek s jórésztben laikus vélemény-nyilvánításra fognak szorítkozni.

105. Fő boldogságom tartom én ebben...

106. Jó és igaz, óh szenteknek szente ...

107. Atyám, ki felhozod a te napodat ...

108. Tökéletes volt minden tekintetben ...

Száraz tanszerűségük miatt kár nélkül mellőzhetők.

109. Én nem perlek ...

Lengyel József egyik legmélyebb darabja, föltétlenül megtartandó. De az 1806-os szövegét vissza kell állítani, mert az 1921-es teljesen szükségtelenül javítgatta, elsikkasztván belőle a legsúlyosabb fordulatok egyikét: „*ha megfog a törvényben írt átok*“.

110. Szívemen fekszik terhes adósságom ...

111. Jézus, téged magasztalunk ...

Lengyel Józsefnek kevésbé sikerült darabjai, amelyeken a Benedek Mihály igazításai sem segíthettek, úgyszintén nem lettek jobbakká az 1921-esben egy-egy strófa kihagyásával sem. Tisztára versbeszedett katekizmus mind a kettő, a 111. még Lengyelnél szokatlanul formátlan is. Nyugodtan mellőzhetők (annak ellenére, hogy a J. az utóbbit, eredeti formájába visszaállítva meghagyta).

112. Uram, a te igéd nekem ...

Lengyelnek ismét egy sikerült darabja, kedves, formás, első és utolsó strófájában mély és közkedvelt. Megtartandónak gondolom, azzal a két indokolt apró javítással, amelyet az 1921-es tett az eredeti szövegen.

113. Óh, láthatatlan mennyei felség ...

Újból egy száraz, melegség, lendület, sőt biblicitás nélküli Lengyel-darab. Annak ellenére, hogy a J. felvette, én nyugodtan mellőzhetőnek gondolnám.

114. Atya Úr Isten, rólad vallást tészek ...

Itt legföljebb egy hajszállal adott L. különbet az előbbinél. Nincs különösebb ok a megtartására, még olyan „átdolgozásban“ sem, amelyet a F. vitt végbe rajta. A J. mellőzte is.

115. Dícsérjük hálaadással...

Megint egy olyan darabja Lengyelnek, amelyet nem igen lehet mellőzni, hiszen egyes sorai egyenesen szállóigékké lettek népünk ajkán. Átdolgozásnak leginkább csak a 2. strófa három utolsó sorában volna helye, a többi maradhatna nyugodtan az eredeti formájában (a 4. strófában kár volt félni még a J.-nak is a „nyavalyától“ s a F.-ben és az 1921-esben olvasható átdolgozások egyébként sem voltak túlságosan megokoltak).

117. Jézus, örömet érzek szívembe'...

Megint egy, kár nélkül mellőzhető Lengyel-darab.

118. Krisztus, felkent fejedelem...

Lengyel ezt is erősen kicirkalmazta dogmatikailag, de eléggé kerek és formás. Mivel a Krisztus hármastiszteréről szóló nagy és sajátosan kálvini tan-van benne megénekelve s a gyülekezetekben tudtommal kedvelik, esetleg megmaradhatna.

119. Úr Krisztus, ki vigasságnak...

120. Az Úr Jézus Krisztus, bár meg nem foghatjuk...

121. Nagy örömére szolgál szívünknek...

Keresztesi e darabjaiban semmi olyan érték nincs, ami megokolná megtartásukat. A J. nem tudni, miért vette föl éppen a valamennyi közt legszárazabb 119-et.

122. Óh Úr Jézus, áldassál...

Itt sokkal sikerültebben dolgozott Keresztesi. Különösen az 1. és a 4. verse mély és szép, ezek miatt el lehet vállalni a sokkal kevesebbet érő másik kettőt is. Eredetileg van még két verse (az eredetiben a 3. és az 5.), ezek közül az utóbbit, ahogyan a J. cselekedte, érdemes visszavenni:

*Átkozott keresztjára
Midőn feljesszítettél,
Törvény átkos szájára
Örökös zárt vetettél,
S mikor magadra tevéd,
Bűnünk terhét elvevéd.*

Az utolsó strófa utolsó két sorának 1921-esbeli átdolgozása elég ügyes, de nem volt rá föltétlen szükség nézetem szerint.

123. Óh Jézus, ki a váltság munkáját...

124. Jézusunk holt teste...

Két sikertelen, nyugodtan elejthető Keresztesi-darab.

125. Óh Úr Jézus egeknek nagy királya...

Ez az eredetileg igen esetlen formájú Keresztesi-darab elég ügyes átdolgozáson ment ugyan át az 1921-esben, de még így is legföljebb az 5. versszakában van annyi igazi áhitat, hogy ezért *esetleg* megtartatást érdemelne.

126. Óh Jézus, ki már megdicsőültél...

Itt sem ügyetlenül dolgozta át Keresztesit az 1921-es, de itt legföljebb csak *egy* versszak — éppen az átdolgozott 4. — miatt (meg a 3-nak utolsó soráért) lehetne szó *talán* a megtartásról.

127. Megzendül nyelve közöttünk mindennek...

Keresztesinek ezt a szövegét az 1921-es tetemesen átdolgozta, de az által jobbá nem tette. Nem jelentene kárt a mellőzése.

128. Úr Isten, tőlünk végy dícséretet...

129. Mily nagy vidámsággal...

Gyengék, mellőzhetők. Az utóbbi „javítva“ még gyengébb lett. („Új létre?“)

130. Teljes az oly embernek boldogsága...

Leginkább csak a 4. (az eredeti szövegben 5.) strófájáért érdemelne megtartatást. Az egészen nem sokat segített a különben helyel-közzel sikerült 1921-es átdolgozás.

Révész Imre.

Dr. Földváry Antal: Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt huszonnégy könyve. I. kötet (I—V. könyv). Budapest, 1942. 362 l. Ára: 10 P.

E könyv ismertetését nem lehet és nem szabad pársoros sablonos ismertetéssel, bírálattal vagy dicsérettel elintézni. Nem lehet ezt tenni sem a könyvvel, sem a vele kapcsolatos problémákkal.

Először is hangsúlyoznunk kell, hogy amikor Dr. Földváry Antal Ágoston-fordítás-sorozatba kezd, ezzel felbecsülhetetlen szolgálatot tesz nemcsak a magyar — eddig elég szegény — Ágoston-irodalomnak, nemcsak az egyháztörténet-irodalomnak, de a teológia minden ágának is. A reformátorokon kívül számunkra alig van olyan theologus-egyházatyja, aki minden mai vallásfelekezethez olyan sokat mondhatna s akit mindenki annyira magáénak tartana s aki a *mai embernek* olyan sokat adhatna, mint Ágoston. A választás is, hogy Földváry Ágostonnak ezt a művét fordítja, igen szerencsés volt, hiszen a *Confessiones*-nek már van négy magyar fordítása (Medgyesi Pál, Pongrácz József, Vass József és legújabban Földváry Antal könyve megjelenése után Balogh József), a *Soliloquia* is több fordításban ismeretes (Erdődi János, Dr. Némethy Ernő), de Ágostonnak ezt a nagyon sokat emlegetett könyvét csak egyetlen magyar fordításban ismerjük. Ez „Szent Ágoston Hippói Püspöknek az Isten Városáról írt XII. Könyve. A Maurinusok és Stange kiad. nyomán ford. a pesti növendékpapság magyar eg. háziroldalmi iskolája.” Három kötet, Pest, 1859—1860.

Mivel ilyen nagyjelentőségű sorozatról van szó, már az első kötet ismertetésével és bírálatával hosszabban kell foglalkoznunk.

Földváry Ágoston életét 14 oldalon írja meg. Hogy egy ilyen kötet elején rövid életrajz is van, az helyes, de nem ártott volna, ha ennek megírásához forrásként kritikai életrajzt és tudományos feldolgozást

használt volna fel, Ő ugyanis Vass Józsefnek a Vallomások elé írt életrajzát és Possidius „Vita...“-ját használja csak forrásként. Még inkább kifogás alá eshetik *tudományos* szempontból az, hogy Földváry Vass József fordítását idézi az életrajzban és nem az eredeti latin szöveget, vagy annak *hű* fordítását, s az is, hogy a nagy ágostoni kérdéseket fel sem veti, azt tudniillik, hogy a *Confessiones* mennyiben tekinthető *önéletrajznak* s hogy Ágoston életrajzához még milyen más elsődleges források találhatóak és használandók fel. Itt legalább érintenie kellett volna Ágoston ifjúkori művei és Vallomásai között található „*ellentmondásokat*“, amely kérdésnek igen gazdag európai irodalma van s amelyre Balogh József a Parthenon-sorozatban nemrég megjelent fordítása előszavában bőven utal is.

Másik kifogásunk az, hogy nem szól Földváry egy szót sem Ágoston *theológiájáról*, sőt Ágoston *egyház- és teológia-történeti* — sőt mondhatjuk: *irodalomtörténeti* — hatásáról sem. (Ágoston hatása saját korában; a középkorban: Kempis—Dante—Petrarca; a reformátoroknál: Luther, Kálvin és Zwingli egyaránt tanítómesterként tisztelték s különösen a kegyelemről és az egyházzal szóló tanban igen messze követték is; filozófusoknál pl. Leibniz theodiceája; nagy íróknál: Erasmus—Rousseau—Goethe, a janzenizmusban; és Ágoston magyar hatása: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc). Nem szól Földváry arról sem, hogy Ágoston miért nem csak „*katholikus szent*“, sőt hogy éppen ott miért hallgatnak sokszor róla és tanításairól s hogy *ma* és *mi* mit tanulhatunk tőle. (Itt meg kell ismét jegyeznünk, hogy Ágoston magasan felette áll a *mai* vallásfelekezeti versengésnek, őt senki egyoldalúan magának le nem foglalhatja és ki nem sajátíthatja). Véleményünk szerint ilyen kérdések tömör tárgyalása, vagy legalább megemlítése az egyetemes tájéko-

zódás és tájékoztatás szempontjából igen hasznos lett volna, bár e hiányt a későbbi kötetekben még pótolni lehet.

A rövid életrajz után Földváry felsorolja Ágoston összes műveit. Itt mindenütt magyarra is lefordítja a könyv címét és zárójelbe teszi az eredeti latin könyvcímét. Fordítva talán jobb lett volna. Néhány könyvcímfordítás kifogásolható. (A bűn megbüntetéséről: *De peccatorum meritis*; evangéliumok összhangjáról: *De consensu Evangelistarum* stb.).

Ezután Földváry a kutató számára igen helyesen felsorolja Ágoston műveinek kiadásait. Itt megemlíthette volna a magyar Ágostonfordításokat.

Felsorolja aztán Földváry az Ágostonról szóló nevezetesebb európai irodalmat. Itt — ami ugyan érthető is — az utolsó tíz év európai Ágoston-irodalmát már nem hozza. Ebben a fejezetben közli aztán a magyar Ágoston-irodalmat is, mégpedig — igen helyesen — a római katolikust is. Ez a felsorolás azonban igen erősen hiányos. Szerintünk a fordítónak meg kellett volna kísérelnie, hogy összeszedje az Ágostonról szóló teljes magyar bibliografiát; meg kellett volna említenie a Vass József-fordítás problémáit (költői szépség és a szöveghez való nem pontos alkalmazkodás). E helyt, ha nem is a teljes magyar Ágoston-irodalmat adom, de mégis megkísérlem annak általam ismert adatait felsorolni:

Ez a felsorolás nem teljes, mert Ágostonról természetesen megemlékeznek az összefoglaló egyháztörténelmi, filozófiai, valláspsychologiai és valláspedagógiai művek is, de pl. komoly tanulmányszámba menő megemlékezés van Ravasz László Homiletikájában, Muraközy Gyula Diadalmas életében stb. Aztán sok — néha nagyon értékes — kisebb tanulmány lehet a folyóiratokban is, ezek közül a katolikus folyóiratokat egyáltalán nem nézhettem át. A Földváry által említett Papini-Révy, Huberman Miklós, Brisits Frigyes, Babura László, Lippay Lajos, Kiss Albin könyveken, illetve tanulmányokon kívül a magyar Ágoston-irodalomhoz még pótlásul a következőket szedtem össze:

Medgyesi Pál: Szent Ágoston val-

lomása. Debrecen, 1632. Angolból fordította.

Erdődi János: A léleknek Istennel való magános beszélgetései. Debrecen, 1689.

Pongrácz József Confessio-fordítása. Veszprém, 1842.

Szlávik: Ágoston és Rousseau valomái. Protestáns Szemle, 1897.

Stuhlmann Patrik: Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczi II. Budapest, 1897.

Dr. Tüdős István: Tanulmányok Augustinus tanrendszeréből. Pozsony, 1903.

Dr. Tüdős István: Az egyház Augustinus tanrendszerében. Theologiai Szaklap, 1903. és 1905.

Vass József Confessio-fordítása, 1916. és 1925.

Eőri János: Szent Ágoston elmélkedései. Tata, 1928.

Muraközy Gyula: Augustinus két élete. Protestáns Szemle, 1930.

Révész Imre: Ágoston. Protestáns Szemle, 1931.

Babits Mihály: Ágoston. 1917. Az „Ezüstkor” kötetben.

Dr. Némethy Ernő: Szent Ágoston hippói püspök. A léleknek Istennel való magános beszélgetéseinek könyve. Budapest. Második kiadás, 1937-ben.

Rácz Jenő Ferenc: Aurelius Augustinus világnézete. Gyula, 1937.

Különösen meg kell azonban említenünk *Balogh József*nek igen széles körű és igen alapos tanulmányait az Ágoston-kérdéssel kapcsolatban. Több tanulmánya nem is Magyarországon és nem magyar nyelven jelent meg. Tőle a következő tanulmányokat sorolhatjuk fel:

Balogh József: *Vasa lecta et preciosa*. Doktori disszertáció. Budapest, 1918.

Balogh József: Szent Ágoston, a levélíró. Budapest, 1926.

Balogh József: *Voces Paginarum...* Leipzig, 1926.

Balogh József: Augustins „alter” und „neuer” Stil, a „Die Antike” kötetben. Berlin, 1927.

Balogh József: Szent Ágoston valomái. Budapest, 1943.

Ismételjük, hogy nem tartjuk *teljesnek* az itt felsort irodalmat sem, de érdemesnek tartottuk ennek összeszedését is.

Ami a *fordítást* illeti, köztudomású, hogy Ágoston tolmácsolni nagyon nehéz feladat. Balogh József

most megjelent Confessio-fordításában nem szégyneli bevallani, hogy Ágoston harminc éven át kísérte életútján, több tanulmányt írt előbb róla, és csak aztán adta ki a Confessio-fordítást, de azt is úgy, hogy a legjobb angol-francia-német fordításokat is állandóan szem előtt tartotta. Hogy Ágoston tolmácsolni nagyon nehéz, ezt jól tudja Földváry is, aki „Isten városáról írt könyv“ címen előszóként hat oldalas bevezetést ír s ebben külön is foglalkozik a „civitas“ szó jelentésével és a De civitate könyv problémájával. Itt azonban ismét nagyon hasznos lett volna egyetemes tájékozódás és tájékoztatás szempontjából az eddigi tudományos nézeteket legalább felsorolni, hogy *minek tartották* eddig ezt a könyvet: történelembölcseletnek, az apologetikus irodalom legsebbe kivirágzásának, egy letűnő kor zárókövének, vagy egy új kor nyitányának. Fontos lett volna a „*műfaj*“ tisztázása, s aztán *civitas Dei* és az *egyház* összefüggésének kérdése, a két civitas viszonya és megvalósulása. Vajjon ez a könyv Ágostonnak búcsúszó vagy prolegomena, a gyakorlati theológus, vagy apologeta könyve-e ez, vajjon az „egyház és állam“ kérdésének tisztázása-e, vagy sokkal inkább a keresztényen anthropologia, christologia, theologia és különösképpen soteriologia, egyszóval: dogmatika és ethika együtt és egyszerre, mint Kálvin Institutioja, vagy — nagyon modernül meghatározva — polemikus publicistika, vagy még inkább történet-theologia?

A fordításról csak annyit, hogy az elég jó. Külön filológiai és theologiai szempontból részletesebben lehetne vele ugyan foglalkozni, de ez egy könyvismertetés keretét meghaladná. A fordítás általában gördülékeny, jó magyar és erőteljes nyelvezetű, eléggé hű az eredeti szöveghez és gondolkodáshoz, bár nyelvművészeti szempontból a fordítónak fejlődésre van szüksége.

Végül még egy dolgot kell megemlíteni, ami már nem tartozik a könyvhöz és annak ismertetéséhez. Ma ismét erősen előtérbe került az „*únio*“ kérdése az egyházak között. Ebből a szempontból a komolyan vett — tehát sem *reklámnak*, sem *hatalmi kérdésnek* nem vehető — szempontból is nagy szolgálatot

tehet ez a könyv a *közös keresztényen* kincs tolmácsolásával. Az egységet ugyanis a multban is kell keresni s annak megvalósításához nagyon fontos egymás nagy értékeinek alapos és komoly ismerete.

Az egész összegezéseképpen elmondhatjuk, hogy jó munkát végzett a fordító, igen nagy feladatra vállalkozott, s ha a kritika sok mindent kifogásol is, mégis dicséretet érdemel. Várjuk nemcsak a Civitas Dei további könyveinek folytatását, de Ágoston többi műveinek kiadását is.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

A magyarországi keleti egyház szervezésének kérdése.*

A trianoni békeszerződés mintegy 50,000 görög-keleti vallású állampolgárt hagyott meg a csonka hazának. Ezek jórésze magyar nemzeti-ségű volt. A volt karlócai metropolitát a délszláv királyság autokephal orthodox egyháza, a nagyszebenit a romániai autokephal patriarchátus olvasztotta magába. Sikerrült hús év alatt az unionált ruszoknak mintegy harmadát is visszatéríteni az újonnan alakított csehszlovák orthodox keleti autonóm egyházba. A csonka haza egyetlen szabályszerű orthodox püspöke a budai szerb püspök volt, aki a világháború előtt a karlócai metropoliahoz tartozott, a trianoni korszak óta pedig a szerb autokephal egyház hierarchái között foglalt helyet. Az elmúlt két évtized folyamán többször felfigyelt a magyar közvélemény az *önálló magyar keleti egyház szervezésének* kérdésére, nem egyszer valamilyen botrány következtében. Mert a csonkahazai görög-keletiek csekély számuk következtében nem jutottak el odáig, hogy *autokephal és autonóm magyarországi orthodox keleti egyházzá* szervezkedjenek. Csekély számuk sem a kormányokat, sem a közvéleményt nem

* BERKI Feriz: *A magyarországi orthodox keleti egyház szervezése*. Írta: — hittudományi főiskolai tanár. Budapest 1942. A Budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskola Kiadványai I. Kír. Magy. Egyetemi Nyomda. 8° 142. lap. — Ugyanaz görögül is: Φερτζ Φρ. Μπερκι. 'Ορθόδοξος τῆς ἐν Οὐγγαρία 'Ορθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀθήνα: 1942.

mozgatta meg. Hogy ezen a téren milyen *sajnálatos mulasztás* volt a jövőre nem gondolni és nem számolni a „revizió“-val, az ma mutatkozik meg. Milyen jó lett volna, ha az 1938 óta bekövetkezett események visszahozta keleti hitűeket egy megszervezett és autokephal magyarországi keleti orthodox egyház ölelhette volna magába!

Az anarchikus állapotokon igyekeztek segíteni akkor, amikor egyes görög eredetű egyházközségek a Germanosz nyugateurópai érsek, illetve az egyetemes pátriárka védnöksége alá helyezkedtek (1936. évi szept.). Az 1938-tól napjainkig történt visszatérések következtében ez a helyzet állott elő:

A ruszin egyházmegye mellé odasorakozott az erdélyi román és a déli szerb tömegű keleti egyház. A régi erdélyi metropoliából egyik püspöki székhely sem került vissza, ellenben az újonnan alapítottak közül három: a kolozsvári, nagyváradi és máramarosi. Közülük csak a kolozsvári folytatja működését. A délvídeken a bácsi püspökség került vissza. Van tehát összesen négy keleti püspökségünk (a budai, bácsi, munkácsi és kolozsvári), amelyek külföldi felsőhatóságokkal függenek össze. Kivülök itt vannak a trianoni korszakból az egyházfőnélküli magyar egyházközségek is, amelyekhez kell számítani az erdélyi mintegy 52 magyar görög keleti egyházközséget. E magyar gyülekezeteket nem lehetett semmiféle idegen főségnak alávetni, mert a hazai román vagy szerb egyházhoz való csatolásukkal ez történt volna.

A keleti orthodox egyház életét hazánkban (a történelmi Magyarország területén) a XVIII. századtól kezdve királyi akarat irányította és szabályozta úgy, hogy nemzetiségi tömegeinek nemzeti-politikai szervezete is volt. A felső beavatkozás kezdettől a legutolsó időkig nagy szerepet játszott, olyat, amelyet a keleti orthodox egyház princípiumai valójában nem engedtek volna meg (pl. két autokephal —egy román és egy szerb — keleti egyház *egy államban*). Az udvar magyarellenes politikájában lelte ez magyarázatát.

A magyarságnak és a keleti orthodox egyháznak közös nagy kérdése: *milyen legyen az új rend, amely mindkettő lényegéből folyó érdekének*

megfelel (a magyar állam érdekeinek, illetve a magyar népiségű vagy nyelvű keleti orthodox keresztények magyarságának biztosítása, illetve az *egyháznak* lényegéből folyó egysége, autokephalitása és autonómiaja). Kívánatos lenne az *egyetlen* és minden nemzetet magába foglaló magyarországi autokephal autonom keleti orthodox egyház, amelyik nem nemzetiségi-politikai eszköz, hanem *Egyház* lenne. E cél felé rögös az út. A kormány józanságára vall, hogy nem akar az erőszak eszközához nyúlni, jóllehet akadna törvényeink között olyan, amely az állami kezdeményezést lehetővé tenné. Ez ideig annyi történt, hogy a magyarorszag és (a fő nélkül maradt) magyar egyházközségek élére az államfő a *Declaratorium Illyricum* 20. §-a alapján Sawatij prágai érsekkel egyetértésben Dr. Popoff Mihály nagyprépost személyében érseki adminisztrátort nevezett ki (1941. ápr. 12). A jövőben szükséges papok képzésére — eddig csak külföldön tanulhattak — Budapesten hittudományi főiskolát állítottak fel, amelyben a különböző nemzetek fiaiból (az I—II. évfolyamon) jelenleg majdnem 50 theologus nevelkedik.

Berki Feriz mind egyháznak, mind a magyarságnak nagy szolgálatot tett könyvével, amelyből az egész hazai keleti-orthodox kérdést és a magyarországi önálló keleti orthodox egyház szervezésének problémáját megismerhetjük. Az I. részben történelmi áttekintést ad a legrégebb időtől a balkáni es egyéb orthodox keleti vallású népek bevándorlásáig (a XIV. századig), 9—16. lap. Ugyancsak történelmi áttekintés a II. rész anyaga is, amelyben a Csernojevics Arzen pátriárka vezette bevándorlásig viszi az olvasót (1690), 17—44 lap. Általános áttekintés után külön foglalkozik a szerb, a román és a ruszin, illetve a görög eredetű egyházterületek kérdéseivel. A III. rész az 1690-től a keleti egyháznak a magyar törvényhozás által történt (1790) elismeréséig visz benünket (45—72. lap). A IV. rész tartalma az 1790-től Trianonig terjedő idő (73—132. lap), míg az utolsó V. napjainkkal zárul (133—138. lap).

Gondosan összegyűjtötte mind a királyi rendeleteket, mind a törvénycikkeket, mind pedig a kormány-

rendeleteket. Tudomásom szerint nincsen olyan könyvünk, ahol ily hézagpótlóan együtt volnának a keleti orthodox egyház életét eddig szabályozó intézkedések. Természetesen legtöbbször csak summázások, kivonatok formájában. Dícséret illeti érte a szerzőt. Arra hivatott, hogy ezt a kérdést még részletesebben is tárgyalja és ne hagyja aludni a magyarországi közvéleményt, amíg ez a kérdés mind *állami*, mind *egyházi* szempontból meg nem oldódik — mindkét érdeke számára kielégítő módon. Az *orthodox keleti egyház igen tevékenyen* (és sajnos a magyarországi protestáns egyházaknál sokszorta tevékenyebben) *részvesz a nyugati protestáns országok egyházai vezette oekumenikus mozgalmakban*. Az autokephal balkáni egyházak általunk nem is sejtett módon és mértékben érvényesítették diplomáciai befolyásukat országuk javára — a nyugati protestáns népeknél. Az orthodox keleti theologia és egyházi élet csöndes, de annál alaposabb *megújuláson* megy át. Sok mindent lehetne itt mondani még arról, hogy *miért* kell nekünk erre fölfigyelnünk és ezekkel a kérdésekkel — a keresztyén oekumené szellemében — magunknak is foglalkoznunk. Nemcsak római katolikus-protestáns, de görög-keleti protestáns kérdések is vannak. Keresztyéni szeretet és hazaszeretet vezette *érdeklődésünkkel* tartozunk segítségére lenni azoknak, akik ezt a kérdést jól szeretnék megoldani. Berki theologiai igazgató könyvét igen alkalmasnak tartom mind az érdeklődés fölkeltesére, mind a kérdésben való tájékozódásra.

(Budapest.)

Dr. Pákozdy László Márton.

Joó Sándor: A húsvét homiletikuma. (Debrecen, 1942. 146. old.)

Ha a könyv tartalmát keresztmetszetben akarjuk adni, azt így foglalhatjuk össze: miként Jézusban a Krisztust a feltámadás mutatja meg a hit számára, úgy a hit mértéke és lényege a *feltámadás*-hit, ésugyanígy minden igehirdetés lényege, mértéke és méltósága az, hogy a feltámadásról szóló bizonyosságtevés, és az egész igehirdetésnek csak azért van értelme, mert Jézus Krisztus feltámadott. Ez a

gondolat húzódik végig a könyv három részén.

Az első rész arról szól, hogy miképpen akarta a mult századbéli és sok részben a jelenkori magyar igehirdetés is a feltámadás megtörtént tényét igazolni, illetve elfogadhatóvá tenni a történelmi apológia, az analógiakeresés és a feltámadás elszellemiesítése segítségével. A szerző mellétekinteteket nem ismerő komoly határozottsággal mutatja meg az Ige világosságában, hogy az igehirdetésnek nem az a feladata, hogy védelmezze vagy bizonyítsa és elhíhetővé tegye a feltámadás tényét, mert ezt bebizonyítani nem lehet, hiszen túl van az emberi szellem megismerési körén; szükségtelen is, mert a cél nem az, hogy a prédikáció elhítesen valamit, hanem, hogy hithez vezessen, ez pedig más, mint az elhívés. De káros is a bizonygatás, mert elveszi a figyelmet az egy szükséges dologról. Különösen szép része a könyvnek, ahol kifejt, hogy a feltámadás a történelemben végbemenő, de isteni, tehát történetfeletti esemény és így azt történelmi módszerekkel megközelíteni nem lehet. Az igehirdető feladata, hogy a történet síkjaiba betörő egyszeri és páratlan eseményről, mely felszínre hozza Jézus Krisztus életének és halálának igazi értelmét, de amelyben bennefoglaltatik az ember üdvössége is, — bizonyosságot tegyen.

A második részben a húsvéti homiletikum jelenére utal a szerző, mely abban áll, hogy a feltámadott Jézus Krisztus ma is él és munkálkodik és ez az élő Krisztus ugyanaz, aki fel is támadott. A húsvéti bizonyosságtevés második igazsága ez: Jézus él.

A húsvéti igehirdetés tartalmának harmadik része: Jézus eljön! Eljön, mert feltámadott. Három kérdésről beszél ezzel kapcsolatban. 1. A halálból való feltámadás. A halottak feltámadásáról szóló keresztyén tanítás nem azonosulhat semmiféle racionális-romantikus-liberális filozófiával vagy költői tanítással, mert ezek figyelmen kívül hagyják a halál kérdésének központi vonását: a bűnt. Éppen a bűn legyőzése eredményezi a valóságos, tehát a testből és lélekből álló emberi személynek feltámadását. 2. A lélek halhatatlanságáról

vallott filozófiai tanításokat veszi vizsgálat alá és megállapítja, hogy egyik sem a Szentírás értelmében vett halhatatlanságot tanítja, nem is taníthatja és nem is oldja meg ezt a kérdést, mert a lélek halhatatlansága nem vehető önmagában, hanem csak Krisztussal, az Ő feltámadásával való viszonyban, és éppen ezért hitkérdés, mely a prédikációban is csak mint ilyen jelenhetik meg. 3. A testi feltámadás kérdése. A feltámadást nem lehet elrészletesebben, de nem lehet a test anyagához kötöttnek sem tekinteni. A test lényege támad fel, de nem annak anyaga. Kiváltképpen kifejező képeket használ itt a szerző a Szentírás tanításának megértésére. E részhez kapcsolódik az új ég és új föld várása, mely amennyire személyes és kozmikus jelentőségű, éppen annyira közösségi jellegű is. Ezzel a fejtegetéssel záródik a könyv.

Részletes ismertetést adtunk, mert a könyv megérdemli, hogy felhívjuk rá a figyelmet, és minél többben kedvet érezenek annak elolvasásához. A Szentírás nagy valószínűségét és mégis tartózkodó szelídését hűséges átadásban kapjuk a könyvben. Benne mindazok a kérdések tárgyalás alá kerülnek, melyek a feltámadással kapcsolatban megszülethetnek az ígértében.

(Árpástó.)

Kozma Tibor.

Procès-verbaux du Premier Congrès de Théologie Orthodoxe à Athènes 29 Novembre — 6 Décembre 1936. Publiés par les soins Président Prof. Hamilear S. Alivisatos. Athènes (Impr. „Pyros“ S. A.) 1939, lex. 8° 540 lap.

Ami tőlünk keletre van, arról, sajnos, keveset szoktunk tudni. Amikor egyszer külföldön beszélgetés közben azt mondtam, hogy mi századokon át védtük a Nyugatot, egy hívő professzor azt válaszolta, hogy ezzel szemben nálunk akadt el a protestantizmus Kelet és Dél felé vivő útján. Hogy mennyiben volt igaza, azzal itt most ne törődünk. Tény az, hogy sokszor érdektelenséget tanúsítottunk a görögkeleti egyház ügyei iránt. Jóformán senki sem vette észre, hogy az orosz katasztrófa milyen belső theologiai újjászületésen vitte át az orosz keresz-

tyénséget több neves képviselője (pl. Berdjajev) személyében. Arra se sokat figyeltünk, hogy a keleti és déli orthodoxia a fejünk fölött, bennünket megelőzve sietett résztvenni a különböző ökumenikus mozgalmakban és a nemzeti érdekeket szolgáló „egyházi diplomácia“ terén milyen eredményt ért el a nyugati népeknél.

Ez a kötet, az első görögkeleti theologiai kongresszus jegyzőkönyve, nagyon alkalmas arra, hogy meglepetésekkel szolgáljon annak, aki kezébe veszi. Már a küljével is megnyeri figyelmünket és rokonszenvűnket. A legfinomabb papírosan, nagyon gondos, többnyelvű szedéssel, igen izléses beosztással kopogtat érdeklődésünk ajtaján ez a nagy lexikon-oktáv kötet. — A könyv két részre oszlik. Az első a kongresszus történetével, előkészítésével foglalkozik. Adja az idevágó hivatalos levelezéseket, meghívásokat, a kongresszus munkarendjét, szervezetét, működését stb. és a kongresszuson résztvevőknek pontos jegyzékét, akik a nyolc görögkeleti theologiai fakultás vagy főiskola (Athén, Bukarest, Kissenew-Jassy, Cernauti, Belgrád, Szófia, Páris, Varsó) tanárai közül kerültek ki, vagy az orthodox egyházak közül. Megfigyelőként azonban mások is résztvehettek (observateurs): három római kath. pap élén Christophe Dumont atya nevét látjuk; az anglikán egyházat Rev. W. H. Dumphy (amerikai ág) és Rev. R. Reymer (angol ág) képviselte. A német és svájci protestantizmus is képviseltette magát: D. H. Koch köniigsbergi, Tiersch göttingai, F. Lieb zürichi egyetemi tanárok és Schofer lelkész révén. — A görögkeleti egyházakkal valóban szomszédos protestantizmus nem volt jelen a kongresszuson. Ebben az első részben találhatjuk meg a kongresszus megnyitását elhangzott összes beszédeket, válaszokat, üdvözléseket stb. a teljes görög, francia stb. szövegben, el egészen az ebédi köszöntőig. — A pontosság valóban teljes (7—112. lap). Érdemes ezeket is elolvasni, hogy betekintést nyerjünk az autokefal görögkeleti nemzeti egyházak egymással való érintkezésének egész módjába, levegőjébe. Ezt a részt egy csoportfénykép zárja le.

A tulajdonképpeni theologiai közlemények a 115. lapon kezdődnek. Első csoportjuk a theologiai tudománynak a görögkeleti egyházban lévő helyével foglalkozik. Oly sok értekezéstről van szó, hogy kénytelen vagyok a szerzők nevére és a címekre szorítkozni. Prof. P. Bratsiotis (Athen): Die Grundprinzipien und Hauptmerkmale der orthodoxen Kirche (115—134). — Prof. B. Vellas (Athen): Bibelkritik und kirchliche Autorität (135—143). — Prof. E. Antoniadis (Athen): Die orthodoxen hermeneutischen Grundprinzipien und Methoden der Auslegung des Neuen Testaments und ihre theologischen Voraussetzungen (143—174). — Prof. Kartaschoff (Paris): Die Freiheit der theologisch-wissenschaftlichen Forschung und die kirchliche Autorität (175—185). — Prof. Higoumène Cassien (Béso-brasof) (Páris): Introduction spéciale au Nouveau Testament (Remarques de méthodologie); 185—193). — Chrisostomos, atheni archiepiskopos: Die äusseren Einflüsse auf die Orthodoxe Theologie im XVI. u. XVII. Jh. (193—208). — Prof. K. Dyovouniotis (Athen): Die Äusseren Einflüsse auf die orth. Theologie, besonders seit der Eroberung Konstantinopels (209—231). — Prof. D. Balanos (Athen): Die neuere orth. Theologie in ihrem Verhältnis zur patristischen Theologie und zu den neueren theologischen Auffassungen und Methoden (232—237). — Prof. Florovsky (Paris): Patristics and Modern Theology (238—242). — Prof. Dimitrievitch (Belgrád): La mission de la Science Théologique pour l'éclaircissement de la conscience ecclésiastique (242—249). — Az előadások egy másik csoportja az egyház kérdéseivel foglalkozott: Prof. H. Alivisatos: Ist die Einberufung einer ökumenischen Synode möglich? (256—264). — Prof. D. Balanos: Zu dem Problem der Einberufung einer ökumenischer Synode (264—268). — Prof. St. Zankow (Szófia): Die prinzipiellen Schwierigkeiten der Abhaltung eines ökumenischen Konzils (269—283). — Prof. E. Granitch: Das Problem der Einberufung der ökumenischer Synode (283—287). — Prof. V. Sesan (Cernauti): Die

Einberufung einer ök. Synode (288—297). — Prof. H. Alivisatos: Wie verständigen sich die verschiedenen orthodoxen Kirchen über allgemeine und eilige Fragen (Kalenderreform, Ehe der Geistlichen, Fasten etc.) im Falle eines Aufschubs des ök. Konzils? (297—300). Prof. B. Gheorghiu (Cernauti): Die Kalenderfrage (300—308). — Prof. H. Alivisatos: Die Kodifizierung der Kanones und ihre Bedeutung (308—310). — Prof. V. Sesan: Revision der Kanones und anderer kirchlichen Normen, sowie deren Kodifizierung (310—323). — Prof. J. Goscheff (Szófia): Die Revision der liturgischen Texte und die heutige liturgische Gesetzgebung der orthodoxen Kirche (324—328). — Prof. H. Alivisatos: Die Frage der äusseren und inneren Mission der orthodoxen Kirche (328—332). — Prof. D. Moraitis (Athen): Aus der Inneren Mission der Orthodoxen Kirche Griechenlands (Predigt und Katechese) (332—339). — Prof. B. Ispir (Bukarest): La mission dans l'Église Orthodoxe (339—342). — Prof. N. V. Arseniew (Varsó): Das christliche Abendland der Gegenwart und der Geist der Orthodoxen Kirche (Berührungen und Befruchtungen) (342—347). — Prof. Th. M. Popescu (Bukarest): L'Église et la culture (347—360). — Prof. B. Zenkowsky (Paris): Église et Culture (361—370). — Prof. H. Alivisatos: Kirche, Staat und Volk vom orthodoxen Standpunkte aus (370—389). — Prof. St. Zankow: Kirche und Staat (Thesen des Referates, 389—399). — Prof. M. Zzykine (Varsó): L'Église Orthodoxe et le Droit International (400—426). — Prof. H. Alivisatos: Die biblische und historisch-dogmatische Begründung der sozialetischen Aufgabe der Kirche vom orthodoxen Standpunkt (427—435). — Prof. S. Jonescu (Bukarest): Le Christianisme et les problèmes sociaux-économiques (435—441). — Prof. G. St. Pascheff (Szófia): L'Église et les problèmes sociaux (442—447). — Prof. N. Cotos (Cernauti): Die Notwendigkeit einer orthodoxen theologischen Zeitschrift (451—454). — Ezek után a zárógyűlés beszédei, különböző ünnepek, fogadások anyaga következnek. A kongresszus határozato-

kat is hozott (463—467): további kongresszusok tartásáról, a kánoni törvények kodifikálásának és a liturgiák egységesítésének szükségességéről, egy görögkeleti teológiai tudományos folyóirat alapításáról (melyhez a szükséges összeget a cernauti metropolita táviratilag azonnal följánlotta a saját zsebéből), a II. kongresszusnak Bukarestben való megtartásáról, az ökumenikus világmozgalmakban való tevékeny részvételről, a köv. (1939-re tervezett, de meg nem tartott) kongresszus munkatárjáról: 1. Az orthodox hit forrásai: a) Szentírás, b) tradíció; 2. Az egyház szociális feladata. Egy egész oldalon közli azoknak a külföldi lapoknak a címét, amelyek megemlékeztek a kongresszusról; magyarországi nincs közöttük. Gazdag névmutató (511—518), görög (519—522), francia (523—528), német és angol (529—540) tárgymutató zárja a tartalomjegyzék után (507—510) a kötetet.

A tanulmányok rengeteg érdekes kérdést vetnek föl. Sajnos, még futólag sem érinthetjük ezeket. Ez az ismertetés csak fölhívás akart lenni a könyvvel való megismerkedésre. A megnagyobbodott Haza nagyszámú görögkeleti keresztényt ölel magába. Vannak érintkező és surlódási felületeink. — Mindenképpen hív, ez a könyv! Meglepő a megújulásnak, az ébredésnek levegője. A megnyitó előadás komoly bűnbánati hangokat érintett: a görögkeleti egyház hosszú, évszázados, majdnem napjainkig tartó széthullási idejéről szól (42., 55., 67. lap). Meglepő az európai és a protestáns szellemi, teológiai élettellel való „up to-day“-kapcsolat (el egészen Barthig!). Az egész kötet dicséretreméltó teljesítmény.

(Budapest.)

Dr. Pákozdy László Márton.

Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Budapest, 1940. 8°, 214 l., ára: 8 pengő.

Ha a XVI. század talán a leginkább átkutatott területe is egyháztörténetünknek, mégis sok új vonást lehet még e képbe belevinni és sok megoldatlan kérdést lehet közelebb vinni a megoldáshoz. Földváry Antalnak is — ahogy az

Előszóban is mondja — nem az volt a célja, hogy *megoldja* a címben kitűzött feladatot, hanem az, hogy gondos *adatgyűjtés* által a kérdés leendő megoldását elősegítse. Így aztán valóban méltán használja Bód Péter szavait: nem úgy ír, amint kellett volna, hanem csak amint lehetett.

Így nézve az egész művet, azt szerencsés problémaválasztásnak, gondos és alapos anyaggyűjtésnek és sikeres megoldásnak mondhatjuk. Ismerteti a török véleményét a keresztényekről, a XVI—XVII. sz. magyar református theologusainak véleményét a törökről, a török szereplését a profestáns költészetben, imádságokban és egyházi törvényekben, majd szól a török bíraskodásáról, a törököknek a keresztényen hitre való téréséről — viszont a keresztényeknek a török hitre téréséről is —, a templomok sorsáról, a török kegyetlenkedéseiről, végül próbálja megoldani a török vallási türelmének nehéz kérdését és a protestánsok iránti úgyvélt kedvezőbb eljárását, s vázolja, hogy a hódoltságban milyen volt a református és a római katolikus egyház egymáshoz való viszonya. A felszabadítás utáni helyzet rajzával zárul a dolgozat.

Igen nagy az a terület, amelyet Földváry Antal átkutatott. A feladat megoldása pedig annál nehezebb volt, mivel ebben a vonatkozásban *dogmatikus* nézetek alakultak ki s a fentmaradt adatok és tények pedig sokszor teljesen összeegyeztethetetlenek és egymásnak ellentmondóak. Szerző pedig — ezt is meg kell mondani dicséretére — a legnehezebb utat választotta feladata megoldására, mivel nemcsak az eddig ismert tényeket, forrásokat és véleményeket szedte össze, ami szintén nem kis munka, hanem áttanulmányozta a vonatkozó közel két század, főleg teológiai, de egyéb irodalmi terméket is és ezek ismerete is ismertetése alapján hoz sok új vonást és színt a témába. A mult elfelejtett, vagy e kérdés eddigi tárgyalásainál — Takács Sándor, Salamon Ferenc, Szekfű stb. — eddig figyelemre nem méltatott teológiai írót szolgált meg, sőt nem egy esetben egyes egyházközségek történetét, vagy levéltári anyagát is felhasználta.

nálja. Ismeri eléggé a folyóiratokban megjelent idevonatkozó forrásokat valamint a gyűjteményes kiadásokat is.

Kifogásként lehet azonban felhozni, hogy nem ártott volna, ha a szerző bevezetésként vázolta volna a török európai terjeszkedését és általában az európai lelkiületet és a „török-félelmet“ visszatükröződő irodalmat. Nem ártott volna, ha a kor „lelkét“ iparkodott volna még jobban megérteni, ha a kor nagy theodiceáját és a kor szinte gyakran rajongásba átsapó forró apokalyptikus megnyilatkozásait is

vizsgálta és vázolta volna. Elég itt utalnunk e szempontból Cordatus füzetére és Károlyi Gáspár Két Könyvére. A stílus néhol kenetes, máskor meg a szerző szubjektív érzelmeit is elmondja, apológiába és polémiába csap át, ahol ugyan érvelése helytálló, de az egész nem való mégsem tudományos könyvbe.

Végezetül és értékelésül azonban mégis elmondhatjuk: komoly, alapos és lelkiismeretes munka, amely a fiatal szerző nagy készültségéről, szaktudásáról és szorgalmáról tanúskodik.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Semur Vaudois. Journal de l'église nationale. Paraissant chaque samedi. Lausanne. Hírlapnagyság, számonként 4—6 lap terjedelemben. 62. évfolyam, 1942. második félév.

A „Vaudi Magvető“ Svájc egyik legnagyobb és legnépesebb kantonja (Vaud) református egyházának lapja. Általános jellegét szociális-humanista szelleme és ökumenikus érdeklődése szabja meg. Két fő témaköre van, melyeknek kialakulásában természetesen a rendkívüli idők is közreműködtek: a menekültek problémája és a keresztyén egyházak (elsősorban az európai keresztyén egyházak) sorsának figyelemmel kísérése. A humanizmus és az ökumenizmus ápolása történelmi örökség, melyről a svájci protestantizmus éppen napjainkban nem mondhat le. A „menedékhely“ Svájc legnépesebb történelmi hagyománya, s ezt nem szabad feladni még akkor sem, ha a külföld ezért esetleg megtorló intézkedésekkel fenyeget. A lap ennek a gondolatnak nagy harcosa. „La Suisse reste terre d'asile et traite avec humanité ceux qui sont venus se réfugier chez nous“ (46. szám). Ennyi áldozatot vállalni kell akkor, amikor a háború nagyobb borzalmaiktól Svájc meg tudott menekülni. Ez az isteni gondviselés arra inti a svájciakat, hogy ne tekintsek olyan privilégiumnak a békét, amelyet kedvökre élvezhetnek, hanem erkölcsi komolysággal, hangos mulatozásoktól tartózkodva fejezzék ki a szenvedő emberiséggel való szolidaritásukat. A svájci civilizáció és kultúra három hagyományos alappillére a „tanácsház“, az iskola és a templom. Mindháromnak napjainkban is szilárdan kell állania. Svájc a szabad gondolat, Isten szabad tiszteletének földje volt mindenkor. Elég okunk van hálára azért, hogy ezt ma sem veszélyezteti senki. Sok külföldi államban szomorú, sőt szörnyűséges példákban látjuk, hogy mennyit kell ma szenvedni a gondolat és az istentisztelet szabadságáért. A svájci protestantizmus irányát elsősorban az etikai és nem a dogmatikai érdeklődés szabja meg. E tekintetben legtöbb rokonságot mutat a francia protestantizmus azon ágával, melyet a „Christianisme social“ képviselt. Különbösen is meleg testvéri

kapcsolatok fűzik a francia protestantizmushoz, különösen egy Élie Gounelle vagy Marc Boegner személyén keresztül.

A lap *vezércikkei* időszerű egyházi, kulturális és társadalmi kérdésekkel foglalkoznak. Általában a kollektív életérzés és életszemlélet fontosságát hangsúlyozzák, melynek megnyilatkozási formái a tiszta család és a másokkal való szociális törődés. A szociális érdeklődés fejlesztését szolgálja a négyhetenként mellékelt „szociális lap“ („*Notre page sociale*“) is. E lap szakszervezeti, biztosítási stb. kérdésekkel is foglalkozik s többek közt itt jelent meg E. Brunner elvi fejtegetése is a keresztyén gazdasági rendről (Fondement d'un ordre économique chrétien. 46., 50. sz.). A folyóirat minden száma hosszan foglalkozik a *menekültek kérdésével*. Ismerteti a menekültek számát, testi-lelki állapotát, elhelyezését, ellátását, életmódját, munkáját, szórakozását, lelkigondozását. Ugyancsak mindig egyik szám váltakozva bő beszámolót hoz a *keresztyénység helyzetéről* egy-egy európai államban. A lap megbízható hírszolgálatra következtében tiszta képet nyerünk az angol, francia, német, holland, balti, norvég, svéd stb. egyházak küzdelmeiről és állapotáról. Talán ez a lap legérdekesebb és legértékesebb része, annál is inkább, mert ma nincs olyan forrásunk, ahonnan ezeket az ismereteket megszerezhethénk. A *nagyobb tanulmányok* témája változatos (Keresztyén színpad, Asztrológia és keresztyéniség stb.), alkalmasszerű (Izrael titka, Reformáció, Zsinati beszámoló, Karácsony stb.), mások pedig egy-egy svájci egyház ismertetésével foglalkozik (Glaris, les Grisons kanton stb.). A cikkeket sokszor hangulatos, jól sikerült képek élikítik. A „*Notre église*“ állandó rovat Lausanne és a Vaud-kanton egyházi híreivel foglalkozik. „*Informations*“ fejrát alatt egyházi, missziói, segélyezési, konferenciái, diakóniai, theologiai, személyi stb. híradásokkal találkozunk. A lap minden száma közöl *vasárnapi iskolai* elmélkedést és hoz *könyvismertetést*. Az utolsó oldal változatos tartalmú *hirdetések* számára van fenntartva.

(Debrecen.)

Lukács László.

Joh. de GROOT

A múlt év december hava 16. napján, egy könnyebb influenzát hordozva, váratlanul beálló szívgyöngeség következtében elhunyt az utrecht-i egyetem kiváló ótestamentum-professora. Katedráját — Dr. A. Noordzij utódként — 1936-ban foglalta el. Megelőzőleg a groningai egyetem professzora volt. Komoly tudását hívó személyiség hordozta. Az utolsó száz év kritikai tudományosságának minden komoly eredményét birtokolva és magáénak vallva igyekezett a Bibliának mélyebb értelméhez eljutni és eljuttatni. Professzori székkfoglalóját Exegese címmel tartotta. Hangsúlyozta benne az eddigi horizontális vonal exegézisének munkáján túl az ú. n. „vertikális vonal exegézisének” szükségességét, a mélyremenő hívő keresést és hallgatást. Több kommentár-kötetet hagyott maga után. Mint vallástörténész foglalkozott a bibliánkívüli, főleg szíriai vallásokkal is. Az elsők között mutatott rá a rász-samrai leletek bibliai-vallástörténeti jelentőségére. Legutóbb nekem megküldött munkája a Dr. G. van der Leeuw szerkesztette „De Godsdiensten der Wereld” című gyűjteményes vallástörténeti kézikönyv számára készült és a hetiták, kánaániták, főnfciaiak, rász-samra és a szíriaiak vallásával foglalkozik. Aránylag fiatalon hunyt el. Halála nagy veszteség mind egyeteme, mind a theologiai tudomány számára. Az utrecht-i magyar diákok igaz barátjukat és tanácsadójukat veszítették el benne.

Dr. Pákozdy László Márton.

A Coetus Theologorum előadó ülésai. Budapesten február 19-én előadást tartott Dr. Nagy Mária

„A vétek megítélése a gyermekkorban” címen. Ugyanott március 19-én Dr. Főnyad Dezső monori lelkész adott elő „Az igehirdetés falun” címmel. Debrecenben február 22-én D. Dr. Révész Imre püspök tartott előadást A. N. Somerville skót evangélikátor magyarországi útjáról. Előadását lapunk jelen számában közöljük. Március 23-án Dr. Kathona Géza nagymegyeri lelkész olvasta fel Debrecenben „Károli Gáspár történelmi világképének szerkezete és eredete” című tanulmányát.

Csikesz Sándor emlékünnepe. Csikesz Sándor tanítványai és barátai február 18-án Csikesz Sándor sírjánál kegyeletesen emlékeztek meg a felejthetetlen professzorról. Az emlékbeszédet D. Dr. Illyés Endre egyetemi m. tanár, lelkészképzőintézeti tanár tartotta.

Új egyetemi magántanár. Dr. Koncz Sándor honvéd főlelkész a Debreceni Tudományegyetem hit-tudományi kara magántanárává habilitálta a 19. és 20. század vallástudományi és dogmatikai rendszerei c. tárgykörből. Próbaelőadását márc. 10-én tartotta. Dolgozatának címe: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi theologiai kibontakozása és hanyatlása.

Új theologiai magántanár. A pápai theologiai akadémián Tóth Kálmán zánkai lelkész magántanári vizsgálatot tett az ószövetségi tudományok szakasportjából febr. 25-én. Dolgozatának címe: Sámuel próféta az Isten embere.

A debreceni lelkészképzőintézet új igazgatója. A tiszántúli református egyházkerület közgyűlése a D. Dr. Kállay Kálmán lemondásával megüresedett lelkészképzőintézeti igazgatói tisztre Dr. Vasady Béla egyetemi tanárt, folyóiratunk fő-szerkesztőjét választotta meg.

A kiadóhivatal üzenetei

Kimutatás a Theologiai Szemle 53.735. sz. esekkszámáján történt újabb befizetésekről: Budapesti Református Gimnázium Tanári Könyvtár 10 P, Egyetemes Konvent segélye 500 P, Kultuszokormány segélye 595.50 P, Theologia Akadémia (Budapest) 6.70 P, Őszövetségi Szeminárium (Debrecen) 10 P, Szabó Dezső (Tiszassas) 12 P, Dr. Victor János (Budapest) 9 P, Csutora Ibolya (Budapest) 3 P, Református egyház (Tiszafüred) 9 P, Gyányi Károly (Nagyszékely) 4 P, Varga Miklós (Gégény) 4 P, Nagy Kornél (Dunaalmás) 6 P, Ábrahám Kornél (Apáczaszállás) 4 P, Szabó Kálmán (Ete) 6 P, Szachovszky Gyula (Budapest) 6 P, Dr. Soós Béla (Debrecen) 6 P, Református gimnázium (Hajdúnánás) 9 P, D. Soltész Elemér (Budapest) 6 P, Füle József (Bicske) 7 P, Pusztai Sándor (Magyarhomorog) 7 P, Bilkei Papp István (Budapest) 6 P, Zsilli János (Budapest) 4 P, Orth Imre (Biharpüspöki) 6 P, Varga Tibor László (Avafelsőfalu) 4 P, Nagy József (Poroszló) 6 P, Református Gimnáziumi Könyvtár (Mezőtúr) 9 P, Főiskolai Nagykönyvtár (Sárospatak) 10 P, Kövér Árpád (Tornalja) 7 P, Dr. Papp Gusztáv (Újpest) 5 P, Scholz László (Budapest) 6 P, Perjési Ferenc (Tatabánya) 7 P, Borzsák Sándor (Újpest) 4 P, Dr. Wiczián Dezső (Sopron) 7 P, Komjáthy Aladár (Tárkány) 6 P, Dr. Miklós Ödön (Nagycepely) 6 P, Kövér Pál (Ziliz) 6 P, Dr. Agyagási Sándor (Garamvezekény) 6 P, Solymosy József (Báránd) 12 P, Dr. Dezső László (Szombathely) 6 P, Református egyház (Békés) 10 P, Dr. Csomár Zoltán (Kisrád) 7 P, Nagy Balázs (Csépa) 4 P, Református egyház (Mezőtúr) 5 P, Pomothy Dezső (Nagykanizsa) 5 P, Makó Dezső (Erdőbénye) 2 P, Vizaknai Tamás (Szekszárd) 4 P, Réti Gyula (Cigánd) 8 P, Református egyház (Hajdúbagos) 10 P, Dr. Kiss Tihamér (Sepsiszentgyörgy) 6 P, Kollégiumi Könyvtár (Kecskemét) 10 P, Simon Ernő (Dunapataj) 9 P, Csávás Sándor (Bojt) 6 P, Bíró Ernő (Zsámoly) 6 P, Sértő-Radies István (Mezőberény) 9 P, Református egyház (Berettyóújfalu) 11 P, Dr. Pákozdy László (Budapest) 4 P, Molnár Ferenc (Debrecen) 2 P, Czeglédy Sándor (Cegléd) 10 P, Béczy K. József (Tiszaásvány) 7 P, Dr. Ravasz László (Budapest) 3 P, Dr. Tomay Dezső (Derecske) 6 P, Borbáth Dániel (Kolozsvár) 6 P, Eng Fülöp (Ószivac) 6 P, Jakus Gábor (Kiskunlacháza) 5 P, Makay Kálmán (Alsóvadász) 27 P, Tantó János (Megyaszó) 10.10 P, Református egyház (Sarkad) 26.70 P, Református egyház (Nádudvar) 17 P, Református egyház (Tiszaszentimre) 27 P, Csokonai József (Bagamér) 10 P, Evangélikus Vallástanítótestület (Budapest) 18 P, Orgoványi György (Huszt) 4 P, Tótfős György (Szilágykapos) 6 P, Református egyház (Szekszárd) 7 P, Református egyház (Kuncsorba) 9 P, Boross Kornél (Nemesoroszi) 6 P, Református egyház (Rétközberencs) 27 P, Református egyház (Furta) 22 P, Czeglédy István (Nagysalló) 6 P, Porzsolt István (Nagykálló) 10 P, Kis Boáz (Vértesacsa) 6 P, Református egyház (Berettyószentmárton) 10 P, Egyetemi Könyvtár (Debrecen) 9 P, Református egyház (Doboz) 27 P, Perjéssy László (Nemesbikk) 7 P, Arany Dénes (Decs) 7 P, Szenes László (Debrecen) 6 P, Barra Zoltán (Vajkóc) 3 P, Kabai István (Nagybánya) 8 P, Kalmár Kálmán (Komárom I.) 4 P, Pályi János (Garamlök) 4 P, Gócza József (Jászkisér) 7 P, Kiss Péter (Miskolc) 5 P, Rózsaai Tivadar (Sátoraljaújhely) 4 P, Gaál István (Csicsér) 6 P, Molnár Károly (Mezőtelegd) 2 P, Tőkés Tibor (Körösfő) 6 P, Geréb Pál (Nagyborosnyó) 6 P, Református egyház (Kiskunlacháza) 10 P, V. Bátorkeszi Kiss Sándor (Budapest) 6 P, Dr. Kapi Béla (Győr) 27 P, Jánossy Imre (Nagyhodos) 12 P, Kertész Márton (Vajdakamarás) 6 P, Draskóczy László (Csepel) 7 P, Martin Miklós (Tokaj) 6 P, Nagy András (Kolozsvár) 6 P, Dr. Bodoky Richárd (Budapest) 27 P, Seress Béla (Hódmezővásárhely) 6 P, Kállay Imre (Hajdúnánás) 4 P, Református egyház (Gyügye) 27 P, D. Veress Jenő (Székesfehérvár) 27 P, Csontos Jenő (Hencida) 6 P, Meskó Dezső (Nagyida) 6 P, Dr. Halmi János (Gyömrő) 27 P, Nagy Dániel (Balsa) 4 P, Bakó Gyula (Besenyőd) 6 P, Pókos Ferenc (Debrecen) 4 P, Takács Károly

Budapest) 9 P, Evangélikus Egyházegyetem (Budapest) 9 P, Szőke Imre (Budapest) 6 P, Bódi Mihály (Nyüved) 6 P, Temesváry Kálmán (Vámosladány) 5 P, Pázsit József (Rahó) 5 P, Sárospataki Főiskola Széniori Hivatala 108 P, Református egyház (Nagyrábé) 27 P, Mónus Ferenc (Hódmezővásárhely) 5 P, Tiszántúli egyházkerület Sajtóalapja 500 P, Református egyház (Tiszanagyfalu) 7 P, Apostol Elek (Hajdúnánás) 6 P, Református egyház (Pocsaj) 25 P, Protestáns Katonai Egyházközség (Debrecen) 10 P, Református gimnázium (Karcag) 4 P, Evangélikus Vallásitanítótestület (Budapest) 18 P, Tildy Zoltán (Szeghalom) 27 P, Kiss Dániel (Sárbogárd) 7 P, Tánczos Dezső (Csokonyavisonta) 10 P, Eng Fülöp (Ószivac) 8 P, Németh László (Abádszalók) 6 P, Kerekes János (Nagykálló) 6 P, Református gimnázium (Kisújszállás) 10 P, Egyetemi Nyomda (Budapest) 10P,

MÁV-MENETREND

Személyszállító vonatok érkezése Debrecenbe	Személyszállító vonatok indulása Debrecenből
2 ó 45 p: Csap—Nyíregyháza.	4 ó 15 p: Püspökladány—Buda- pest keleti.
4 ó 37 p: Sepsiszentgyörgy— Máramarossziget. (Sebesvonat.)	4 ó 47 p: Budapest nyugati pu. (Sebesvonat.)
7 ó 20 p: Nagyvárád.	5 ó 05 p: Nagyléta-Vértés.
7 ó 27 p: Érmihályfalva.	5 ó 07 p: Nyíregyháza—Csap— Szerencs.
7 ó 29 p: Nyíregyháza.	5 ó 08 p: Füzesabony.
7 ó 36 p: Püspökladány.	5 ó 27 p: Nagyvárád.
7 ó 41 p: Tiszalök.	5 ó 37 p: Szatmárnémeti— Királyháza.
7 ó 50 p: Tiszafüred.	5 ó 48 p: Tiszalök.
8 ó 08 p: Nagyléta-Vértés.	6 ó 20 p: Ungvár.
8 ó 18 p: Nyíregyháza. (Sínautó.)	7 ó 55 p: Nyíregyháza—Szerencs— Miskolc.
9 ó 04 p: Csap.	8 ó 20 p: Budapest keleti. (Sínautó.)
10 ó 40 p: Máramarossziget— Királyháza.	11 ó 45 p: Budapest nyugati pu. (Személyvonat.)
11 ó 40 p: Budapest nyugati. (Gyorsmotor.)	11 ó 50 p: Szatmárnémeti. (Gyorsmotor.)
14 ó 20 p: Budapest nyugati. (Személyvonat.)	1 ó 52 p: Füzesabony.
15 ó 11 p: Szerencs—Nyíregyháza.	13 ó 56 p: Nagyléta-Vértés.
15 ó 56 p: Budapest keleti. (Sínautó.)	14 ó 30 p: Máramarossziget.
17 ó 35 p: Balmazújváros.	14 ó 40 p: Ungvár.
17 ó 37 p: Nagyvárád.	14 ó 45 p: Balmazújváros.
17 ó 42 p: Tiszalök—Hajdúböször- mény.	14 ó 52 p: Hajdúböszörmény— Tiszalök.
18 ó 10 p: Nagyléta-Vértés.	14 ó 57 p: Nagyvárád.
18 ó 16 p: Szatmárnémeti. (Gyorsmotor.)	16 ó 05 p: Nyíregyháza. (Sínautó.)
20 ó 27 p: Füzesabony.	18 ó 26 p: Budapest nyugati. (Gyorsmotor.)
21 ó 28 p: Nyíregyháza—Ungvár.	18 ó 32 p: Nagyvárád.
21 ó 37 p: Nagyléta-Vértés.	18 ó 33 p: Püspökladány.
21 ó 45 p: Kőrösmező—Máramaros- sziget—Szatmárnémeti.	19 ó 18 p: Tiszafüred.
22 ó 01 p: Nagyvárád.	19 ó 24 p: Nagyléta-Vértés.
22 ó 31 p: Budapest nyugati. (Sebesvonat.)	19 ó 49 p: Nyíregyháza.
22 ó 55 p: Püspökladány.	19 ó 51 p: Nyírábrány— Érmihályfalva.
	22 ó 41 p: Szatmárnémeti—Kőrös- mező—Sepsiszent- györgy.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU

Eine Vierteljahrsschrift. Begründet von D. Alexander *Csikesz*.
Herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft Reformierter Theologen —
Coetus Theologorum.

Schriftführer : D. Béla *Vasady*, Debrecen.

Verantwortlicher Schriftleiter : D. Alexander *Czeglédy*, Debrecen.

Mitredakteur : D. László *Módis*.

Geschäftsführer : D. Dr. I. *Farkas*, Debrecen, Központi Egyetem.

Schriftleitung, Debrecen, Ungarn, Központi Egyetem.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Abonnementspreis : jährlich RM 6. —, 6 francs suisses.

Einzelpreis : RM 2.—, 2 francs suisses.

INHALT :

STUDIEN :

I. *Révész*, Ein Kapitel von der Historie der Erweckung in der ungarischen reformierten Kirche. Die Evangelisationsreise A. N. Somerville's in Ungarn (1887—1888).

I. *Révész* : Theologische Untersuchung unseres Gesangbuches.

REZENSIONEN * THEOLOGISCHE NACHRICHTEN.

THEOLOGICAL REVIEW

Founded by the late Prof. A. *Csikesz*, D. D. Published quarterly by the
Coetus Theologorum — Fellowship of Theological Work in the Reformed
Church.

Editor in Chief : Prof. Béla *Vasady*, D. D.

Editor : Prof. Alexander *Czeglédy*, D. D.

Editorial & Management Office : Debrecen (Hungary), Központi
Egyetem.

CONTENTS :

STUDIES :

I. *Révész*, A Chapter from the History of the Awakening in the Hungarian Reformed Church. A. N. Somerville's Tour in Hungary (1887—1888).

I. *Révész* : A Theological Estimate of Our Hymnary.

BOOK REVIEWS * THEOLOGICAL NEWS.

REVUE DE THÉOLOGIE

Fondé par Alexandre *Csikesz*. Publié par *Coetus Theologorum* — Communauté
de Travail des Théologiens Réformés. Paraissant tous trois mois.

Rédacteur en chef : Béla *Vasady*.

Rédacteur : Alexandre *Czeglédy*.

Rédaction et administration : Debrecen (Hongrie), Központi Egyetem.

SOMMAIRE :

ETUDES :

I. *Révész*, Un chapitre de l'histoire du réveil dans l'église réformée hongroise. Le voyage de A. N. Somerville en Hongrie (1887—1888).

I. *Révész* : Une révision théologique des nos cantiques.

COMTE RENDU * NOUVELLES THÉOLOGIQUES.